

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Г.Г.Єфіменко

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КЕРІВНИЦТВА

ВКП(б) В УКРАЇНІ 1932-1938 рр.

(ОСВІТА ТА НАУКА)

Київ 2000

Єфіменко Геннадій Григорійович – аспірант відділу історії 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

В науковому дослідженні на основі архівних джерел та тогочасних періодичних видань розглядається національна політика ЦК ВКП(б) у галузі освіти та науки в 1932-1938 рр.

Розраховано на науковців, викладачів, студентів, учнів та всіх, хто цікавиться історією України і національною політикою в радянській державі.

Редколегія:

С.В.Кульчицький (головний редактор), О.І.Ганжа
(відповідальний секретар), В.О.Горбик, О.І.Гуржій,
В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, М.В.Коваль.

Друкується в авторській редакції

ВСТУП.

В сучасних умовах побудови незалежної України, коли одним з першочергових завдань стало вироблення орієнтирів державного та національно-культурного будівництва, надзвичайно важливою є проблема розвитку національної освіти та науки. Нелегким для розв'язання стає питання мовної політики у цій галузі. Адже подекуди доводиться розпочинати від самого нуля. Багато хто не розуміє важливості національної форми і змісту освіти та науки для розбудови Української держави. В цих умовах особливо посилюється інтерес до історичного минулого нашого народу.

Усвідомлення попередніх надбань, аналіз минулих досягнень та помилок дає змогу більш аргументовано формувати завдання на сьогодення. При цьому особливої уваги заслуговують ті періоди історії України, коли у владних структурах формувалися системні підходи до розв'язання тієї чи іншої проблеми. Одним з них і були 1932-1938 рр., коли утверджувалися основні економічні та соціально-політичні принципи функціонування більшовицької влади. Значну роль у формуванні тоталітарного ладу відігравала політика компартійної верхівки в галузі освіти та науки. Адже саме в цій сфері формувалися ті кадри, які в майбутньому мали продовжувати будівництво держави. Національні аспекти відігравали значну роль у регулюванні компартійним керівництвом розвитку освіти та науки.

Досвід громадянської війни змусив компартійну верхівку рахуватися з національними прагненням поневолених народів Російської імперії. Відверто нехтувати інтересами українців в національно-культурній сфері стало неможливо, бо це загрожувало самому існуванню імперії. Тому більшовицьке керівництво почало приділяти посилену увагу розв'язанню національного питання.

До встановлення в 1929-1932 рр. повного контролю над селом партійні керманичі йшли на поступки українським націонал-комуністам в національному питанні. Після голодомору така необхідність відпала, українське село було

знекровлене і соціальної бази для українського національно-визвольного руху не залишилося. Тому в 1932-1938 рр. у компартійного керівництва вже не було такої необхідності приховувати свої справжні цілі в національній політиці.

Саме в 1932-1938 рр. найбільш чітко вимальовується справжня мета компартійного керівництва у галузі національно-культурної політики. В зв'язку з цим перед дослідниками постає цілий ряд питань. Що не задовольняло представників вищої партійної еліти в національних аспектах регулювання освіти та науки до 1932 р.? Які принципові зміни відбулися? Чи можна говорити про згортання українізації в цей період, а якщо можна, то з якого часу ці процеси розпочинаються? В чому суть змін у навчальних планах та програмах? Яких модифікацій зазнавало ставлення компартійної еліти до освіти мовами національних меншостей? Що нового в національній політиці з'явилося наприкінці 1937 – на початку 1938 рр.? Відповіді на ці питання мають принципове значення і є надзвичайно актуальними на сьогоднішньому етапі розвитку нашого суспільства. Адже питання національної політики є однією з найболючіших проблем сьогодення. Варто не повторювати помилок минулого, але не слід відмовлятися й від досягнень тих часів.

1. Початкова та середня освіта

Сфера початкової та середньої освіти була одним із найважливіших чинників національної політики ЦК ВКП(б) у 20-30 рр. ХХ ст. Національні аспекти в регулюванні шкільної освіти були своєрідною проекцією національної політики компартійного керівництва на майбутні часи, адже саме молоді кадри мали запроваджувати цю політику в життя у недалекому майбутньому. Наркомат освіти до 1933 р. очолювали люди (О.Шумський, М.Скрипник), які найбільш відповідально ставилися до політики коренізації. Тому не дивно, що курс коренізації, який був запроваджений XII з'їздом РКП(б) у 1923 р., найбільш активно та послідовно здійснювався саме у галузі шкільного будівництва.

У 1932-1938 рр. ставлення до розвитку початкової та середньої освіти залишалося одним з найголовніших показників національної політики компартійного керівництва. Успіхи в розвитку освіти як українською мовою, так і мовами нацменшин довгий час були дійовими засобами внутрішньої та зовнішньої пропаганди. Та хоча партійне керівництво й намагалось доводити на словах, що про жодні принципові зміни в національній політиці після усунення М.Скрипника й мови не могло бути, насправді українізація перестала бути пріоритетною справою. Досить яскраво це відобразилося у ставленні до шкільної освіти.

Втім, навіть протягом 1932-1938 рр. ставлення компартійної верхівки до проблем розвитку освіти в Україні не було незмінним. Упродовж цього періоду можна виділити декілька етапів. Перший – з кінця 1932 до середини 1934 р. – у цей час владні структури найбільш активно боролися з проявами так званого “українського націоналізму”. Починаючи з другої половини 1934 р. і до середини 1937 р. найбільшим головним боєм компартійної верхівки був стан розвитку освіти в середовищі нацменшин, особливо серед поляків та німців. Третій етап розпочався восени 1937 р. черговою атакою на “буржуазних націоналістів”. В цей час більшовицьке керівництво почало відмовлятися навіть від формальної

українізації в галузі освіти. Щоб краще розкрити зміст нашої теми, варто звернути увагу на такі аспекти проблеми.

По-перше, слід в'ясувати, яким був стан національної політики в освіті напередодні змін. При цьому варто простежити співвідношення між загальною кількістю учнів основних народностей, що проживали в Україні, з числом тих, які навчалися в початковій та середній школі рідною мовою. Необхідно також звернути увагу на роль і значення української мови у школах України, на кількість та зміст суспільних наук в освітній програмі. Не можна обійти увагою і теоретичні настанови наркомату освіти, які обґрунтовували посилену увагу до національного питання.

По-друге, треба висвітлити ті зміни, які відбулися в національних аспектах регулювання освіти після відомих постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р., а також від 24 й 31 січня 1933р. Треба простежити перетворення в принципах формування шкільної мережі, які відбулися в Україні після приїзду П.Постишева та усунення з поста наркома освіти М.Скрипника. При цьому особливу увагу слід звернути на суть і методи критики новим керівництвом дій попереднього наркомату освіти. Варто простежити також, які зміни відбулися в навчальних програмах та методах складання підручників, як змінилося співвідношення між українськими та російськими школами. Не можна залишити поза увагою і проблеми розвитку шкіл нацменшин.

По-третє, необхідно з'ясувати, чому, починаючи з другої половини 1934 р., змінюється ставлення до шкіл нацменшин, особливо польської та німецької, у чому суть цих змін. Поряд з цим доречно буде звернути увагу, які зміни відбуваються у ставленні до освіти російською мовою на території України, до ролі та значення в освітньому процесі російської мови та літератури. Варто також висвітлити причини деякого послаблення тиску на україномовні освітні заклади, посилення уваги до їх успішного розвитку.

І четвертим важливим аспектом, який ми розглянемо у цій роботі, будуть зміни у регулюванні освіти, які відбулися під час масових репресій та заміни компартійного керівництва з другої

половини 1937 до середини 1938 р. Розглядаючи це питання, варто звернути увагу на спільні і відмінні риси цих поворотів у національній політиці в порівнянні з тими, що відбувалися в 1933р. При цьому не можна обійти увагою ставлення ЦК ВКП(б) у цей час до проблеми розвитку шкіл мовами нацменшин, а також до ролі і значення російської мови в українській школі. Слід також простежити, як роз'яснювали своє негативне ставлення до розвитку освіти мовами національних меншин нові керівники ЦК КП(б)У, наскільки їх тлумачення були обґрунтовані.

Наркомат освіти, очолюваний з 1927 р. М.Скрипником, грав вирішальну роль у національно-культурному будівництві на початку 1930-х рр. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930р. “Про реорганізацію народного комісаріату освіти” цьому наркомату надавалися функції керівництва не лише системою освіти, а й усією культурно-освітньою, пропагандистською, науково-дослідною роботою. Йому надавалося також право на контроль і керівництво видавничою, літературною та мистецькою діяльністю. Особлива ж увага в цій постанові приділялася керівництву процесами українізації в усіх вищеназваних галузях, а також на нагальній потребі “проводити методичне керівництво українізацією державного апарату та громадських організацій”¹

А втім, головним полем діяльності наркомату освіти залишалася саме шкільна освіта. Саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш повно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво наркомату освіти намагалося досягти такого стану, щоб діти в Україні могли навчатися рідною мовою. Поряд з цим ставилася мета покінчити з русифікацією освіти. Оскільки велика частина українців не знала добре української мови і розмовляла здебільшого суржилом, називаючи при цьому рідною мовою саме російську, то саме тут ситуацію потрібно було виправляти.

Щоб повернути зрусифікованих українців у лоно рідної культури, М.Скрипник у 1931 р. висунув теорію “мішаної говірки” Не відмовляючись від вивчення російської мови

(“найменший відступ від цього веде в лабети українського великодержавного шовінізму”, говорив він), нарком освіти вважав, що “дітей населення, що говорить мішаною українсько-російською говіркою (1 300 000 люду, що визнали за переписом 1926 р. своєю національністю українську, а за рідну мову визнали російську) *здебільшого* треба *починати* вчити на українській мові, але *остільки*, оскільки мовною основою їх говірки є мова українська” Діти ж росіян по національності, які визнали рідною мовою українську (таких було 200 тис.), відповідно повинні були починати навчатися *здебільшого* російською мовою² Внаслідок запровадження принципу, який прихильники цієї теорії називали “об’єктивним”, українська мова навчання мала стати головною в навчанні. Керівництво наркомату освіти мало можливість у досить стислі строки подолати наслідки русифікації спочатку в галузі освіти, а потім і в інших галузях.

До 1932-1933 навчального року українська мова навчання стала головною у школах України. Фактично школи мовами нацменшин, до яких скрипниківці зараховували й росіян, активно розвивалися лише в тих місцях, де ці народності проживали компактними масами. В основному це стосувалося національних районів та сілрад. Там же, де неукраїнське населення було перемішане з українським, переваги надавалися школам з українською мовою викладання. Про це свідчать такі дані. Українці в 1932-1933 рр. становили 83 % від усієї кількості школярів, росіяни – 7,8, євреї – 4,9, німці – 1,5, поляки – 1,6 %. В школах же з українською мовою навчання налічувалося 89,4% всіх учнів, тоді як у нацменшин кількість тих, хто навчався рідною мовою була меншою від загальної кількості учнів цієї національності. Так, у російських школах навчалася 5,3% всіх учнів, в єврейських – 2%, у німецьких – 1,3%, в польських – 0,86% тощо³

Самого факту переходу на українську мову викладання було, звичайно, замало для того, щоб швидко подолати русифікаторські тенденції. Це було важливою, але не єдиною складовою частиною національної політики в освіті. Значну роль відігравав зміст навчального матеріалу, а також та велика увага,

яку приділяли вивченню української мови та суспільних відносин у школах України до 1933 р. Так, згідно з навчальними планами на 1932-1933 навчальний рік, рідна мова і суспільствознавство викладалися в першому та другому класах 11 годин на декаду (34,3% від загального обсягу). У третьому та четвертому класах ці цифри складали відповідно 11 (32,5%) та 12 (30%) годин. Причому на рідну мову залишалося з цієї кількості 8 годин. Лише з третього класу розпочиналося вивчення російської мови (2, а в 4 класі – 3 години на декаду)⁴ Аналогічна ситуація була і в середніх класах – на російську мову та літературу не виділялося більше трьох годин на декаду, тоді як обсяг викладання української мови та літератури був щонайменше вдвічі більший. Після переходу, згідно постанови ЦВК та РНК СРСР від 17 листопада 1932 р., на шестиденний (в містах) та семиденний навчальні тижні процентне відношення у викладанні вищезгаданих предметів не змінилося.

Подоланню русифікаторських тенденцій мала сприяти і значна увага, яку приділяли вивченню національних взаємовідносин у старших класах політехнічної школи. У 10 класі, за ініціативою М.Скрипника, було навіть виділено окремий предмет – національне питання. Правду кажучи, наприкінці 1932 р., під час переходу на 6 та 7-денний робочий тиждень, кількість годин на вивчення національного питання дещо зменшили, але сам предмет залишили. У старших класах планувалося викладати також історію України, але, фактично, у зв'язку з відсутністю підручників і тим, що старші групи масово почалися створюватися вже після 1932 р., цей предмет так і не дістав широкого розповсюдження⁵

Про те, що саме українська мова ставала основною в галузі освіти, свідчила і постанова НКО УРСР від 6 липня 1931р. “Про зміну обіжників НКО у справі українізації”, в якій говорилося, що “усі вступники до ВИШів, ВТИШів, технікумів повинні знати українську мову і, вступаючи до інституту, подавати всі письмові роботи українською мовою”⁶ При такому підході до справи глибоке вивчення української мови було дійсно необхідним. Завдяки такому ставленню до освіти українська мова перетворювалася з другорядної на головну в

Україні, а національне питання ставало одним з ключових. Саме це й не задовольняло вище компартійне керівництво. Адже мета проголошеної на XII з'їзді РКП(б) політики коренізації полягала зовсім у іншому. Запровадженням цієї політики компартійна верхівка якраз і намагалася послабити увагу до необхідності розв'язання національного питання, зробити це питання другорядним. Але в Україні виходило все навпаки.

Тому одним з головних завдань П.Постишева, якого постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. призначили другим секретарем ЦК КП(б)У (при цьому він залишався секретарем ЦК ВКП(б)), якраз і було виправлення ситуації в національній політиці. Передусім це стосувалося розвитку початкової та середньої освіти, де, на думку партійних керманів, національному питанню приділяли багато уваги. Тому одним з основних недоліків української парторганізації у відомій постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. називалося “механічне проведення українізації в ряді районів України”⁷ Про “перекручення” в освітній галузі недвозначно заявив у своєму виступі на харківському обласному пленумі в червні 1933 р. П.Постишев. Він сказав: “Наркомосвіта і вся система органів освіти на Україні виявилися найбільш засміченими шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами”⁸ А звідси, на його думку, і важке становище не лише в освітній галузі, але і в Україні загалом. Подібне ставлення до розвитку освітньої галузі як до основної причини всіх негараздів компартійна верхівка зробила в 1933 р. аксіомою.

Проте варто зазначити, що в плани вищого компартійного керівництва не входила така посилена увага, яку приділяв національному питанню український наркомат освіти. Не задовольняло його також таке становище, коли росіяни в Україні перетворювалися в національну меншину, яка в своєму національно-культурному розвитку повинна була мати не більше прав, аніж українці в Росії. Незалежна ж система освіти, власні підручники та програми взагалі не вписувалися в рамки того тоталітарного ладу, який зміцнювався на початку 1930-х рр. Ситуацію необхідно було терміново виправляти.

Ще після постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. стало зрозуміло, що звинувачення в “механічній українізації” стосуються саме спроб наркомату освіти УСРР дерусифікувати український пролетаріат республіки шляхом практичного застосування теорії мішаної говірки. Не задовольняло компартійну верхівку й таке становище, коли в українських освітніх програмах занадто багато уваги приділялося вивченню національного питання. Адже це питання, згідно з комуністичними теоріями, мало другорядне значення. Тому першим практичним рішенням в Україні, спрямованим на боротьбу з прихильниками Скрипника, була постанова Секретаріату ЦК КП(б)У від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робітфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови Скрипник категорично протестував, але його протест залишили без наслідків⁹

Сам нарком освіти, як дисциплінований комуніст, намагався критично підійти до результатів своєї діяльності. У виступі на нараді НКО 14 лютого 1933 р. (це був останній публічний виступ М.Скрипника на цій посаді) він згодився з тим, що в Україні дійсно були факти “механічної українізації” дітей росіян. М.Скрипник зазначив, що 9% таких дітей навчалися українською мовою¹⁰. Ця цифра аж ніяк не задовольняла компартійну верхівку, адже серед національних меншин як України, так і інших радянських республік це був найменший відсоток дітей, які навчалися у школі нерідною мовою. Крім того, нарком освіти не визнав помилковими принципові положення теорії “мішаної говірки”

М.Скрипник звернув також свою увагу на стан підручників. Буквально напередодні наради, 12 лютого 1933 р., ЦК ВКП(б) видав постанову, у якій говорилося про необхідність запровадження стабільних підручників у школі. М.Скрипник наголосив та тому, що подібні рішення приймалися в Україні ще раніше. І недоліком було передусім те, що ці рішення не встигли втілити в життя¹¹. Таким чином М.Скрипник фактично довів, що

наркомат освіти України був на крок попереду від своїх російських колег.

Але визнання успіхів скрипниківського наркомату освіти бодай у якій-небудь справі не могло задовольнити компартійну верхівку і, зокрема, В.Затонського, який 23 лютого 1933 р. на засіданні політбюро був призначений наркомом освіти. Компартійне керівництво якраз поставило перед ним завдання показати негативний вплив керівництва попереднього наркомосу на стан шкільної освіти. Новому наркому необхідно було також довести, що головною причиною всіх негараздів були саме помилки М.Скрипника в національному питанні, ігнорування ним постанов ЦК ВКП(б). Тому, з ініціативи В.Затонського, 11 березня 1933 р., незважаючи на протест М.Скрипника, шляхом опитування була прийнята постанова ЦК КП(б)У “Про підручники для початкової і середньої школи”, у якій якраз і засуджувалася політика попереднього наркомосу у видавництві підручників. У цій постанові ЦК КП(б)У відмінив ряд рішень наркомату освіти 1928-1930 рр., які пропагували “робітну книгу” та “журнал-підручник”, але ні словом не згадав про ті рішення, які популяризували ідею стабільного підручника¹²

Для самого М.Скрипника таке неприховане ігнорування прав членів політбюро було явною несподіванкою. У своєму листі до політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р. він ще раз нагадав, що зазвичай “у випадку, якщо хто-небудь з ПБ голосує проти і прохає про таке перенесення, питання завжди ставиться на обговорення ПБ. В даному випадку, однак, моє прохання не було прийняте до уваги і резолюція була надрукована в “Комуністі” від 12 березня. Цим мене позбавили можливості внести безумовно необхідні виправлення в цю резолюцію” Добре аргументувавши свою думку, колишній нарком освіти вимагав відмінити один з основних звинувачувальних пунктів цієї постанови¹³

Але про визнання правоти М.Скрипника вже не могло бути й мови, а про справжню дискусію і поготів. Адже критики колишнього наркома освіти були некомпетентні у цьому питанні у порівнянні з ним. Так, наприклад, у листі до М.Попова

В.Затонський визнав, що він не мав навіть повного переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО¹⁴. Та полювання на відьом уже розпочалося. Тому не дивно, що протест не був задоволений. Члени політбюро вирішили, що “навіть остаточна редакція протоколу колегії НКО освіти з 14.II.33 р. цілком відповідає оцінці питання про підручники, що її дано в постанові ЦК КП(б)У з 11.III.”¹⁵

Втім, рішенням про видання стабільних підручників та критикою політики керівництва попереднього наркомосу України в цьому питанні справи не обмежилися. Вище компартійне керівництво вирішило, що настав час уніфікувати освітні програми та підручники в межах усього СРСР. В тому ж таки березні 1933 р. була складена угода між наркоматами освіти Росії та України в царині роботи на культурному фронті. У ній говорилося, що “в інтересах посилення інтернаціональних моментів виховання” необхідно “уніфікувати програми і підручники для початкової та середньої школи” фактично з усіх предметів¹⁶. При цьому було зазначено, що за основу потрібно взяти саме російські підручники, хоча таких, як треба, тобто стабільних, їх ще не було. Цим рішенням фактично визначалася роль Росії як старшого брата, який має право повчати братів менших, ігнорувалися принципи рівноправності. Єдине, що зобов’язувався змінити наркомат освіти Росії, так це включити в свої підручники матеріал про Україну. Навіть з таких предметів, як російська та українська мова і література встановлювався “взаємний обмін матеріалами в процесі розробки підручників”¹⁷.

Наступним і чи ненайважливішим кроком у “виправленні недоліків” керівництва попереднього наркомату освіти було збільшення відсотка російськомовних шкіл. Фактично це була відмова від спроби повернути у лоно рідної культури зрусифікованих українців. 1 квітня 1933 р. виходить постанова колегії НКО “Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного виховання та лікнепу”. В ній наголошувалося, що “на Україні мали місце певні націоналістичні перекопчення, що полягають у фактично примусовій українізації частини учнів, що їх рідна

мова не є українська”¹⁸ При цьому зазначалося, що “мовою навчання повинна бути рідна мова учня, встановлена в спосіб національного самовизначення (цебто суб’єктивного бажання)”¹⁹

Для того, щоб виправити “помилки” своїх попередників, нові керівники наркомату освіти 22 березня 1933 р. прийняли постанову про перепис учнів нульової, першої та другої груп шкіл міст і селищ, характерних мішаним населенням. У ній, зокрема, говорилося про необхідність подолання наслідків “механічної українізації”, причому особливу турботу у справі забезпечення шкільного навчання рідною викликав стан розвитку російських, польських та єврейських шкіл²⁰ Тобто, як бачимо, нові керівники наркомату освіти намагалися не акцентувати увагу на тому, що всі проблеми в основному стосувалися російськомовних груп. Вони намагалися знайти “перегини” і в середовищі інших національних меншин.

Навесні 1933 р. ще не йшла мова про те, що саме “український націоналізм” став головною небезпекою в Україні. Так, наприклад, у проекті обстеження стану національно-культурного будівництва, поданому на розгляд політбюро, говорилося про чималі успіхи в шкільному будівництві завдяки “нещадній боротьбі на два фронти: проти ухилів у бік великодержавництва як головної небезпеки та місцевого націоналізму і примиренства до них”²¹ Але разом з цим визначалося, що дещо послабла боротьба з українським націоналізмом. Слід звернути увагу також на те, що перевіряти збиралися саме “практику національно-культурного будівництва за останні два роки”²² Перепис учнів молодших трьох груп був однією зі складових частин такої перевірки.

Після отримання результатів цього перепису керівництво наркомату освіти значно скоротило відсоток україномовних шкіл. Значному зменшенню шкіл з українською мовою викладання сприяла і розгорнута по всій Україні кампанія по боротьбі з “українськими націоналістами” Так, наприклад, у Харкові кількість українських шкіл скоротилася з 44 до 30, кількість же російських зросла з 10 до 20, а українсько-російських - з 25 до 30. При цьому кількість шкіл мовами інших

національних меншин не змінилася²³ Подібний стан був і в інших регіонах, де проводився цей перепис. Якщо брати загалом по Україні, то у 1933-34 навчальному році відсоток дітей, що навчалися у школах українською мовою, скоротився у порівнянні з попереднім роком з 89,4% до 84,5%, тоді як відповідний показник дітей, що навчалися російською мовою, збільшився з 5,3% до 10%. Якщо ж звернути увагу на абсолютні показники в початкових класах, то виявиться, що за період з 1933-34 (вже після перепису) до 1937-38 навчального року кількість учнів, що навчалися російською мовою, збільшилася на 158 тис., тоді як українською мовою – на 35 тис. Цей факт яскраво свідчить про те, як насправді сприймалася нова національна політика. Цікаво, що якщо брати знов-таки абсолютні показники, то, незважаючи на задекларовану увагу до єврейських шкіл, кількість дітей євреїв, що навчалися рідною мовою в 1933-34 навчальному році, зменшилася в порівнянні з попереднім роком. У цей же час збільшилася кількість учнів у школах з польською та німецькою мовами викладання²⁴

Незважаючи на боротьбу з так званим “українським націоналізмом”, відкритого повороту до великодержавництва у справі шкільного навчання не відбулося. Щоб призупинити запал найактивніших “борців”, керівники освітянської галузі у травні 1933 р. заборонили суцільне переведення (в один рік) шкіл на одну мову викладання і скорочення шкіл з двома мовами навчання²⁵ Після проведення перепису в регіони були послані фахівці, які перевірили його результати. Так, наприклад, у Макіївському районі Донецької області, за свідченням інспектора по перевірці перепису Р.Барун, відбулися значні перекручення у бік великодержавного шовінізму. Тут перепис було проведено не лише в перших трьох групах, але і у старших класах²⁶ Керівництво НКО зрозуміло, що якщо не виправляти ситуацію, то всі спроби довести, що ведеться боротьба з “перегинями” в справі українізації, а не нищення української культури, виявляться марними. Тому в липні 1933 р. на черговій нараді НКО було прийнято рішення заборонити переукомплектування старших груп у школах²⁷ А Донецькому

обласному відділу народної освіти запропонували перевірити причину значного зростання російських груп у старших класах²⁸

Нова національна політика у галузі освіти відразу знайшла своє втілення і у виданні підручників. У своєму листі до видавництва “Радянська школа” влітку 1933 р. керівники наркомату освіти наголошують на змінах у кількості запланованих до друку підручників для 1-3 класу. Згідно з їх новими пропозиціями планувалося скоротити на 93 тис. кількість українських підручників і на 97 тис. збільшити видання підручників російською мовою²⁹

Перед новими керівниками наркомату освіти стояло досить складне завдання. З одного боку, необхідно було дискредитувати М.Скрипника і його ідеї, з іншого не можна було допустити повного розгрому української культури, це зовсім не входило у плани компартійного керівництва. Причому виконати це завдання потрібно було у стислі строки. А, зважаючи на обґрунтованість та теоретичну розробку національного питання у М.Скрипника, зробити це було досить важко. Саме беручи до уваги всю складність цієї проблеми, вище компартійне керівництво вирішило у 1933 р. у питанні боротьби з “українським націоналізмом” основний удар нанести саме по наркомату освіти, звертаючи менше уваги на його прояви у інших галузях народного господарства.

Компартійній верхівці потрібні були нові кадри у системі освіти, які б не були виховані у дусі національних традицій. Тому, як зазначалося в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У, який був повністю присвячений розгляду національної політики, “одне з найважливіших завдань у галузі проведення національної політики є зміцнення органів наркомосу, особливо обласних і районних органів, витриманими партійними силами, поліпшення партійної та комсомольської роботи серед учительства, виховання учительських мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму”³⁰

Керівники нового наркомату освіти намагалися довести, що за часів М.Скрипника в Україні нехтувалися права національних меншин. В.Затонський писав: “Волаючи про “національний гніт українців, українські націоналісти в той же

час грубо порушували інтереси нацменшин, наприклад, розміщували школи так, що дітей російської, польської, німецької, єврейської нацменшин насильно змушували вчитися в українській школі”³¹ У зв’язку з подібними заявами нове керівництво наркомату освіти в 1933р. досить активно збільшує кількість польських шкіл. Компартійне керівництво в 1933 р. ще мало надію шляхом розширення мережі шкіл з рідною мовою навчання “більшовизувати” представників національних меншин, виховати їх у дусі комуністичних традицій. Але для цього були потрібні відповідно мислячі вчителя. А саме їх катастрофічно не вистачало.

Кадрова проблема взагалі була однією з основних. Саме внаслідок відсутності відповідних кадрів у школах України у 1933 р. не відбулося відмови від українізації. І це незважаючи на те, що в період з березня 1933 по січень 1934 р., за свідченням А.Хвилі, із шкіл звільнили близько 4 000 “націоналістів”³² Адже більшість вчителів була вихована і отримала освіту в інші часи і національні традиції не були для них порожнім звуком. Якщо ж звільняти усіх вчителів, що не вважали свою націю меншовартісною, то керувати шкільною освітою і викладати в школах просто не було б кому. Вище компартійне керівництво добре розуміло, що спочатку потрібно підготувати відповідні кадри і лише потім розпочинати кардинальні зміни. Як зазначалося у постанові ЦК КП(б)У від 27 листопада 1933 р., при укомплектуванні відділів народної освіти та складу шкільних інструкторів необхідно забезпечити “добір та висування на керівну роботу більшовицьких українських кадрів, особливо вчителів – комуністів, комсомольців та позапартійних, перевірених на практичній низовій роботі”³³

Однак для того, щоб виховати денаціоналізованих українців, потрібно було постійно корегувати шкільні програми та підручники. У першу чергу це стосувалося гуманітарних предметів, насамперед суспільствознавства, історії мови та літератури. До початку 1930-х рр. у шкільній програмі взагалі не існувало такого предмету, як історія. Але з утвердженням тоталітарного ладу, в час, коли компартійне керівництво встановило суворий контроль над культурною сферою, такий

предмет ставав необхідним. Та все ж для того, щоб створити “ідеологічно витримані” підручники з історії, необхідно було більше часу.

Нове керівництво НКО в 1933 р. робило вигляд, що воно занепокоєне прогалинами в предметах гуманітарного циклу, і перш за все відсутністю необхідних підручників з історії. Щоб показати турботу про розвиток національних меншин, воно пропонувало видати для польських шкіл підручник з історії Польщі, а в підручниках для єврейських та болгарських шкіл дати додаткові розділи з історії цих нацменшин. Курс української, російської та нацменівської літератури пропонувалося викладати мовою оригіналу, а підручники з суспільствознавства “доповнити матеріалом нацкультбудівництва серед відповідних нацменшин”³⁴ Щоб довести, що новий курс національної політики не є розгромом української культури, наркомат освіти прийняв рішення запровадити курс історії України з 6 класу, тоді як раніше він починав вивчатися лише у старших класах, а світову літературу в українських школах, за виключенням російської, викладати українською мовою³⁵ Та багато з цих пропозицій виявилися лише приємними побажаннями.

Незважаючи на те, що курс історії України був запланований в освітніх програмах і його навіть намагалися викладати в окремі роки, того стабільного підручника, про який говорилося у вищеназваній постанові про підручники від 11 березня 1933 р., видано не було. Адже в 1930-х рр. компартійне керівництво активно “розчишало” історичну науку від “буржуазно-націоналістичних” істориків, тому ніхто не наважувався брати на себе відповідальність за видання програми та підручника з історії України. У доповідній записці в ЦК КП(б)У від 8 березня 1933 р. В.Затонський, визнавши за необхідне історію України починати вивчати раніше, аніж у III концентрі (старші класи), зауважує: “Складання систематичного навчального курсу історії України зустрічає величезні утруднення внаслідок відсутності достатньо солідних марксистсько витриманих наукових праць з цього питання” Оскільки нарком освіти визнав, що з цим завданням

найближчим часом впоратися буде занадто важко, то він наполягав на розробці “хоча б усталеної схеми української історії”³⁶ Та навіть це завдання лишилося невиконаним, хоча відразу після цих зауважень Секретаріат ЦК КП(б)У задовольнив прохання керівництва наркомату освіти про викладання історії України “рівнобіжно з курсом історії народів СРСР” у VI-X класах та створення окремих підручників з цього предмету³⁷ Про невиконання прийнятих рішень на практиці свідчить стан з викладанням шкільного курсу історії України у наступні п’ять років.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1934 р. вилучалися з користування всі підручники з історії України³⁸ Визнавши, що матеріалу для викладання історії України в 1934-35 навчальному році немає, наркомат освіти своїм рішенням від 29 січня 1935 р. відклав вивчення цього предмета на наступний рік³⁹ Утім, за рік ситуація не змінилася на краще і вже на початку 1936 р. у школи надсилається директива такого змісту: “До виходу з друку нових підручників з історії України години, що визначені для викладання історії України у 8-10 класах, повинні бути використані на вивчення історії СРСР та новітньої історії”⁴⁰. Але до початку 1936-1937 навчального року підручник так і не з’явився. Тому у вересні 1936 р. НКО видає постанову “Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі УСРР” У ній, зокрема, говориться про перенесення викладання історії України в старших класах на друге півріччя у зв’язку з тим, що ще не складена програма. Частина звільнених при цьому годин відводилася на російську мову, інша – на історію СРСР та всесвітню історію⁴¹ Проте підручник з історії України не з’явився й до 1938 р.

Складні справи були і з іншим гуманітарним предметом – суспільствознавством. До 1933 р. цей предмет був одним з основних у школах України. Доводити “народність” існуючого режиму розпочинали з першого класу. Впродовж шести років дві години на тиждень відводилося на вивчення цього предмета⁴² Звичайно, у викладанні суспільствознавства намагалися частково дати розуміння відомих історичних подій, політики

партії на сучасному етапі. Причому чимало уваги відводилося саме питанню національних відносин. Проте говорити про жорстку централізацію чи єдиний і стабільний підручник не доводилося, програми для цього курсу писалися в наркоматі освіти України без погодження з московськими органами, до того ж вони досить часто видозмінювалися. Такий стан речей не міг задовольняти компартійне керівництво в умовах зміцнення централізаторських тенденцій на початку 1930-х рр. Після усунення М.Скрипника з посади наркома освіти ситуація змінюється.

Однак відразу нове керівництво НКО не змогло досягнути всіх проблем. Тому в 1933-34 навчальному році кількість годин, призначених для вивчення суспільствознавства, майже не змінилася. Лише в 6 класі вона зменшилася, а 4 класі збільшилася на годину⁴³ Однак наркомат освіти навесні 1934 р. відмінив екзамени з цього предмета, які раніше складалися обов'язково кожного року⁴⁴ Зрозумівши, що в умовах уніфікації освітніх програм та підручників, встановлення тотального контролю владних структур над громадським життям, не можна допускати сумнівів у правильності політики компартійного керівництва держави, наркомат освіти видав наказ “заборонити вживати в школі таких надуманих та шкідливих прийомів як політбої, політлотереї та інші”⁴⁵ Ця постанова виникла не на порожньому місці. Компартійній верхівці стало зрозуміло, що пропаганда “досягнень” комуністичного будівництва і рішень XII з'їзду партії дискусійними методами ні до чого доброго призвести не могла, бо суворя дійсність свідчила про інше. Потрібні були інші засоби впливу на свідомість.

Компартійне керівництво поставило перед собою за мету з допомогою шкільної освіти, і, перш за все, гуманітарних предметів, контролювати не лише зовнішній стан громадської думки суспільства, а сам дух українських школярів. Представникам компартійної еліти вже було замало словесного схвалення своїх дій, їм потрібно було контролювати й направляти думки підростаючого покоління. Так, наприклад, у 1934 р. у доповідній записці в ЦК КП(б)У говорилося: “Надзвичайно небезпечна спостерігається у ряді випадків

тенденція роздвоєності у дітей – коли вони вважають необхідним в офіційному порядку на питання педагогів давати відповіді, які від них вимагаються, а про себе думати і при зручному випадку розповідати й робити зовсім інше”⁴⁶. Саме з метою подолання такого типу мислення й велася активна пропаганда у пресі комуністичних ідеалів та класових цінностей, саме з такою метою уніфікувалася система освіти, створювалися нові комуністичні міфи, витравлювалася пам’ять про історію та народні традиції.

Однак для пропаганди більшовицьких ідеалів у школах потрібні були виховані в комуністичному дусі педагогічні кадри. А їх якраз було обмаль. Разом з відсутністю підручників із суспільних наук це призводило іноді до таких результатів викладання цих предметів, які були протилежними меті. У доповідній записці комісії ЦК КП(б)У про результати обстеження навесні 1934 р. стану шкільної справи серед поляків та німців Пулинського району відзначалося вкрай незадовільне становище з викладанням історії та суспільствознавства. Зокрема там говорилося, що “відсутність підручників по суспільствознавству та історії при політичній неграмотності одних вчителів і контрреволюційності інших перетворюють уроки суспільствознавства в політично шкідливе заняття”⁴⁷ (курсив наш – Є.Г.).

Усвідомивши, що кардинально змінити зміст суспільствознавства досить важко, що у вчителів, які його викладали, вже сформувалися певні погляди на основі досвіду попередніх років, компартійне керівництво вирішило піти іншим шляхом. Суспільствознавство стали просто вилучати зі шкільних програм як навчальний предмет, подібно до того, як на зорі радянської влади відмінили викладання історії в школі. Так, у 1934-35 навчальному році по годині на тиждень залишилося тільки в 3-6 класах (у сільських школах – ще і в 7 класі)⁴⁸, а в 1935-36 лише по годині в 6 та 7 класах⁴⁹. Та й для такої кількості годин не вистачало методичного забезпечення. У вересні 1936 р. у вищезгаданій постанові про викладання історії та суспільствознавства у школі говорилося про відміну вивчення

цього предмету в школі у першому півріччі 1936-1937 р.⁵⁰ Та не почалося його викладання і в наступні роки.

Не набагато краща ситуація була і зі станом викладання історії СРСР. Адже саме в 1930-ті роки компартійне керівництво держави вирішило взяти під свій цілковитий контроль вивчення історії. З будь-якими дискусіями мало бути покінчено, історія повинна була стати засобом виховання школярів у комуністичному дусі. Але справа не обмежилася уніфікацією і стабілізацією підручників. Компартійне керівництво зрозуміло, що подекуди “класовий” підхід необхідно змінити на державницький, бо це відповідало завданням зміцнення влади і посилення контролю над вихованням підростаючого покоління. Тому воно вимагало від істориків відповідних праць.

Розглянемо цю думку на конкретних прикладах. У підручнику О.В.Трахтенберга, написаному в 1933 р. говорилося, що “московська держава з самого початку свого утворення ставала “в’язницею народів”, тобто будувалася на пригнобленні інших національностей”, а Б.Хмельницький називався зрадником українського народу, внаслідок діянь якого Україні не вдалося зберегти незалежність⁵¹ Подібні оцінки містилися і у підручнику 1933 р. видання під ред. Д.Л.Похилевича, у якому про Б.Хмельницького написано таке: “Той козацький старшина, що його ім’ям українські буржуа назвали всю революцію, у суті не лише нічого спільного з революцією не мав, а й був запеклий її ворог”⁵² Приєднання ж до Московської держави авторський колектив розглядав як абсолютне зло. Фактично усі діячі українського національно-визвольного руху називалися ворогами українського народу і незалежності України. У той же час нищівній критиці підлягали загарбницькі дії Москви.

Та однозначно негативне ставлення у викладанні історії до колоніальної політики Москви дореволюційного періоду в середині 1930-х років вже не могло задовольнити компартійне керівництво. Тому, поставивши завдання створення стабільного й легкодоступного підручника з історії, компартійна верхівка визначила й те, яким саме повинен бути цей підручник. Тепер ставилося завдання вирізняти класовий і державницький підхід. Тобто за класову політику “гноблення селян” панівну верхівку

треба було критикувати, а от ті дії, які були спрямовані на зміцнення держави потрібно було вихвалити, потрібно було доводити прогресивну роль єдиної і міцної держави.

Такі ж завдання були поставлені перед істориками під час конкурсу на кращий підручник з історії СРСР для 3-4 класу, оголошеному в 1936 р. У постанові журі урядової комісії цього конкурсу в серпні 1937 р. визначалося, що більшість зауважень у поданих підручниках було враховано. Переможцем було визнано підручник А.В.Шестакова, якому й дали другу премію. Втім, членів комісії не задовольнило те, що “автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького, факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, автори не бачать, що ця перспектива була все ж меншим злом”⁵³

Після таких прямих вказівок історикам вже нічого не лишалось, як змінити свою точку зору. У підручнику “Історія України. Короткий курс” (подібно до сталінської праці), виданому в 1940 р., перехід під владу російського (а не московського, як писали раніше) царя оголошувався меншим злом. Мало того, автори підручника писали, що “заслуга Б.Хмельницького полягає в тому, що він приєднав Україну до Росії”⁵⁴ Такий погляд був закономірним результатом контролю компартійною верхівкою історичної науки і викладання історії в школі.

Про те, що всі ці зміни давалися досить нелегко, свідчить описана вище ситуація із запровадженням у навчальні програми курсу історії України. Але й становище з викладанням історії СРСР було не набагато кращим. Адже оцінку дій Російської імперії потрібно було змінювати. В 1937-1938 навчальному році українські учні фактично не мали змоги вивчати історію СРСР внаслідок того, що старими підручниками користуватися вже було заборонено, а нових ще не було. Розгублені були вчителі, не знали що робити і в наркоматі освіти. Керівництво наркомату освіти в квітні 1938 р. порушило клопотання перед РНК УРСР про перенесення вивчення цього предмета в V-VII класах на наступний навчальний рік (підручник А.В.Шестакова для III-IV класів з’явився у школах на початку 1938 р.⁵⁵). Однак це

клопотання було відхилене. У постанові РНК від 17 квітня 1938р. пропонувалося до закінчення навчального року запровадити консультації з цього предмета, запросити в школи студентів, проте вивчення історії не відміняти. Причому, як зазначалося в постанові, це “ні в якій мірі не повинно відбитися на якості засвоєння курсу”⁵⁶

Протягом 1933-1937 рр. компартійне керівництво не відмовлялося від політики коренізації в галузі шкільної освіти. Але в цей час вихолощувався національний зміст цієї освіти, уніфікувалися програми й підручники, збільшувався вплив російської мови та літератури у шкільній освіті. Так, наприклад, якщо в 1932-1933 навчальному році російська мова починала вивчатися з 3 групи (1 год. на тиждень) і надалі кожен рік по 2 год.⁵⁷, то з усуненням М.Скрипника ситуація змінюється. Однією з перших у В. Затонського була пропозиція приділяти більше уваги російській до і післяжовтневій літературі⁵⁸. Відповідно з цим корегувалися й навчальні плани. Так уже в 1933-1934 навчальному році збільшилася кількість години на вивчення російської мови в 3 групі⁵⁹, а в 1934-35 р. кількість годин на викладання російської мови та літератури була збільшена ще на годину в III-VII класах, причому в V класі - на дві год.⁶⁰ Така ситуація зберігалася до 1937 р.

З метою збільшення впливу російської мови та літератури в освітньому процесі компартійна верхівка у 1936-1937 навчальному році використала ювілейну дату зі дня смерті О.С.Пушкіна. Як зазначалося в наказі наркома освіти у вересні 1936р., відзначення цього ювілею “буде перетворено у велике піднесення значення літератури для всього культурного соціалістичного будівництва. Проведення ювілею Пушкіна на Україні повинно забезпечити піднесення знань з російської мови та літератури” При цьому пропонувалося активно вивчати творчість О.С.Пушкіна в усіх без винятку класах, причому в 1-2 класах спочатку пропонувалося читати Пушкіна рідною мовою, а потім російською, в усіх інших класах – російською. На опрацювання творчої спадщини поета виділялося від 15 до 25 годин на рік⁶¹. З допомогою пропаганди творчості великого російського поета владні структури намагалися довести вищість

російської культури, необхідність підпорядкування їй інших культур.

Але переваги російської культури намагалися довести не лише шляхом пропаганди. Іноді партійні ідеологи намагалися буквально пограбувати українську культуру. Так, В.Правдін у статті “Яким повинен бути курс української літератури в школі” задається питанням про доцільність вивчення “Слова о полку Ігоревім” паралельно на уроках української і російської літератури. “Чи не доцільніше, запитує він, зосередити вивчення цього *величного пам'ятника російського епосу* тільки на уроках російської літератури”⁶² (виділення наше – Г.Є.).

Та все-таки про русифікацію шкільної освіти в 1933-37 рр. говорити ще зарано. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що в школах національних меншин українська мова розпочинала вивчатися з третього класу, тоді як російська – з п'ятого. На вивчення української літератури в цих школах теж відводилося більше годин, аніж на вивчення російської (1936-1937навчальний рік був винятком)⁶³ Крім того, протягом 1934-1937 рр. компартійне керівництво України неодноразово звертало увагу на необхідність посилення уваги до українізації у школах. Особливо це стосувалося Донецької, Дніпропетровської та Одеської областей, де після відомих подій 1933 р. процес переходу на російську мову викладання почав проходити самопливом. Та й не могли люди, які в свій час стояли біля витоків політики коренізації, активно впроваджувати в життя її антипод. 1933-1937 рр. можна скоріше визнати як період більшовизації і уніфікації системи шкільної освіти, у якій російській мові та літературі відводилася роль каталізатора цих процесів. Мета національної політики у шкільній освіті, як зазначалося в постанові колегії НКО від 3 травня 1933 р., була в піднесенні “пролетарської культури національної формою, *інтернаціональної змістом*”⁶⁴

Дещо по іншому в цей час складалися справи в царині шкільної освіти національних меншин. Одним з основних “націоналістичних перекручень” у 1933 р. називалася надмірна українізація, нехтування правами національних меншин у справі шкільної освіти. І хоча перш за все це стосувалося саме зайвої

дерусифікації, але, намагаючись бути послідовним, компартійне керівництво України на перших порах намагалося довести, що ці недоліки спостерігалися також і в розвитку шкільної освіти інших етнічних меншин. Тому в 1933 р., під час найбільш активної боротьби проти українських націонал-комуністів, кількість шкіл на мовах представників національних меншин відчутно зросла.

Та коли перший запал боротьби з “українськими націоналістами” минув, компартійна верхівка України зрозуміла, що ситуація з більшовизацією освіти серед національних меншин не лише не покращилася, а й значно погіршилася. Особливо це стосувалося стану розвитку освіти серед польської та німецької національних меншин. Внаслідок відчутного збільшення кількості польських шкіл партійні керівники не могли прослідкувати за тим, щоб викладання велось в потрібному їм дусі. Кваліфікованих польських вчителів, які б були просякнуті духом більшовизму, відверто не вистачало. Адже ще в 1932-1933 навчальному році, за часи Скрипника, який теж намагався забезпечити дітей поляків навчанням рідною мовою, не вистачало 236 кваліфікованих вчителів I та 137 II концентру⁶⁵. За короткий час такі вчителі не могли нізвідки з'явитися, хіба що з повітря. Схожа ситуація складалася і з учителями німецьких шкіл.

У доповідній записці в ЦК КП(б)У напередодні листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У вказувалося на “надзвичайно низьку кваліфікацію і засміченість класово-ворожими елементами “ вчителів польських шкіл”⁶⁶. Не забули про цю проблему і на самому пленумі, у резолюції якого звернули особливу увагу на засміченість культурних установ “польськими й німецькими фашистами” і доручили відповідним партійним та радянським органам вжити заходів до зміцнення цих установ “більшовицькими кадрами”⁶⁷. Тож 13 грудня 1933 р. з'являється постанова ЦК КП(б)У “Про німецькі та польські школи”, в якій говориться: “Доручити Культпропу ЦК і органам ДПУ обстежити всі польські і німецькі школи на Україні, зокрема ретельно перевірити викладовий склад шкіл. Школи німецьких і польських колоній перевірити під поглядом

забезпечення в них комуністичного виховання дітей” Крім того, заборонялося приймати в німецькі школи дітей, рідна мова яких була іншою. Встановлювався також порядок, згідно з яким викладачів цих шкіл мав затверджувати обласний відділ народної освіти, а вожатих - бюро обкому комсомолу⁶⁸

10 квітня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло виконання цієї постанови. Дії по її виконанню не задовольнили компартійне керівництво. При цьому зверталася увага на значне місце у планах ворогів ставки на “виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси й організоване розставлення ворогом своїх кадрів вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів” У постанові оргбюро наголошувалося також на перекинуванні національної політики, які виявилися у переведенні навчання дітей українців-католиків на польську мову. ЦК КП(б)У ухвалив знову переглянути кадри вчителів та завідуючих шкіл, а заодно й перевірити стан викладання суспільствознавства, історії та географії⁶⁹ Але про принципове зменшення кількості шкіл цих національних меншин ще мови не йшлося. Компартійне керівництво ще мало надію “більшовизувати” систему їх шкільної освіти.

Та зробити це без певного скорочення шкільної мережі було просто неможливо. 16 червня 1934 року політбюро ЦК КП(б)у прийняло постанову “Про польські школи” В ній говорилося про необхідність переведення на українську мову викладання тих шкіл, де населення вважає своєю рідною мовою українську. Щоб якось пом’якшити незадоволення частини поляків цією постановою, ЦК КП(б) пропонував доручити наркомату освіти ввести в таких школах як навчальний предмет польську мову замість іноземної⁷⁰ Внаслідок прийнятих рішень у Вінницькій області 123 польських школи перевели на українську мову, в 30 українських школах залишилися польські класи, в 9 польських школах запровадили українські класи, залишилося 117 польських шкіл⁷¹ У Київській області було переведено на українську мову викладання 76 шкіл і залишилося 108 (101- за іншим даними) шкіл з польською мовою

викладання⁷² Цікаво, що в 1934 р. польських шкіл у Мархлевському національному районі не закривали.

Утім, проведеної роботи московському компартійному керівництву здалося замало. В доповідній записці Й.Сталіну від 24 жовтня 1934 р. уповноважений комісії партійного контролю в Київській області Кулешов, характеризує стан освіти в прикордонних районах, звернувши увагу на те, що “особливо незадовільно працює значна кількість польських шкіл” Незважаючи на проведені закриття частини польських шкіл, він наголосив на тому, що серед вчителів ще спостерігається “значне засмічення класово-ворожими елементами”⁷³ Оскільки поляків не вдавалося “перевиховати” в комуністичному дусі, їх, як і німців, стали просто виселяти з місць проживання.

Цікаво, що на перших порах серед переселенців планувалося організувати школи або окремі класи з рідною мовою навчання. У постанові ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р., у якій визначалися правила переселення у східні райони України польських та німецьких господарств, зокрема говорилося: “В селах компактного розселення німецького та поліського населення при місцевих школах, у випадку необхідності, створюються німецькі та польські групи” Для виконання цієї постанови планувалося знайти й направити вчителів для цих національних меншин⁷⁴

Ця постанова не була порожнім звуком. Так, наприклад, у Старобільському окрузі Донецької області, куди в 1935 р. переселили близько 2 тис. селянських господарств німців і поляків, протягом 1935-1937 рр. було утворено 4 німецькі та 24 російсько та українсько-німецькі школи, 2 школи, де була польська мова викладання⁷⁵ Такий нерівномірний розподіл виник з трьох причин. Перша – це те, що поляки значно більше піддалися асиміляції, аніж німці, вони добре розуміли українську мову, розмовляли нею. Другою причиною був престиж знання німецької мови, яка на той час була основною іноземною мовою в школах України. Третьою причиною було те, що педагогічні кадри для німецьких шкіл Старобільського округу можна було знайти набагато легше ніж польські, бо в

самій Донецькій області і раніше існували німецькі сільради та школи.

Незважаючи на спроби місцевих керівників виконати вищезгадану постанову, їм не вдавалося зробити й невеликої частини від запланованого. Так, наприклад, члени обласної комісії з перевірки стану переселенців наприкінці 1935 р. були змушені констатувати, що в Марківському районі, де налічувалося понад 300 дітей спецпереселенців, школою охоплено лише 60 чоловік, навчання яких велося українською мовою. Щоправда, у сусідньому Біловодському районі існував польський клас з 26 учнів. Серед причин такого тяжкого становища представники комісії у своєму звіті зазначали, що “не виконано постанови РНК УСРР від 11 лютого 1935 р. про виділення необхідної кількості вчителів нацменшостей”⁷⁶

Зменшення кількості польських шкіл було, таким чином, у деякій мірі вимушеним кроком, так як більшовизувати освітні процеси у середовищі цієї національної меншини та підібрати необхідні кадри аж ніяк не вдавалося. Національна школа для поляків ставала своєрідним захистом їх національної самобутності. Як зазначалося в матеріалах з обстеження польських шкіл Київської області в Ружинському районі, “всі польські діти ходять в польську школу, в українську школу надсилають своїх дітей одинаки-активісти, партійці і робітники”⁷⁷

Після масових переселень поляків та німців із західних областей України і ліквідації, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р., Мархлевського (польського) та Пулинського (німецького) національних районів⁷⁸, розпочалася нова хвиля закриття шкіл цих національних меншин. І якщо німецькі школи, як зазначалося вище, хоча б частково відроджувалися на нових територіях, то про відродження польських шкіл фактично вже не йшла мова. 20 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У видає чергову постанову “Про польські школи”, в якій пропонувалося ще раз значно скоротити кількість польських шкіл. При цьому В.Балицькому доручалося “замінити всіх вчителів-націоналістів у польських школах радянськими вчителями”⁷⁹

Про “методи” закриття польських шкіл у 1935 р. свідчить інструкція заступника наркому внутрішніх справ України З.Кацнельсона до начальників київського та вінницького обласних управлінь. У цій інструкції яскраво виділяється суть національної політики комуністичних можновладців. Ось короткий її зміст: “Включитися в роботу обкому по реорганізації польських шкіл, забезпечивши всіляке їх кількісне скорочення. Для цього забезпечити через агентуру та близьких нам людей по можливості більшу кількість масових клопотань батьків про перехід польських шкіл та груп на українську мову викладання. Глибоко висвічувати агентурою хід батьківських зборів по реорганізації, їх підготовку, виявляти злісних націоналістів серед батьків, що провокують та зривають збори. Діяти потрібно надзвичайно обережно, не допускаючи перегинів як з боку наших органів, так і місцевих організацій, що може бути використано проти нас закордонною польською пресою”⁸⁰ Тобто фактично розгорталася справа по згортанню мережі польських шкіл, оскільки вони не впоралися з завданням комуністичного виховання, але говорити про це вголос було заборонено.

Після таких рішень та рекомендацій було ліквідовано всі польські школи на території колишнього Мархлевського району та 16 шкіл в інших районах Київської області. Всього ж з 276 польських шкіл, які ще існували в Україні, планували закрити 158⁸¹ Загалом же кількість поляків, які навчалися у школі рідною мовою, зменшилася з 42545 в 1933-34 навчальному році до 6930 на початок 1937-38 навального року, тобто більше, ніж у шість разів⁸² На момент ліквідації національних шкіл у 1938 році залишалось 57 польських шкіл та 6 мішаних шкіл, в яких були польські групи⁸³ Якщо порівнювати показники зміни кількості учнів, які навчалися у школі рідною мовою, серед поляків та представників інших етнічних меншин, то ми побачимо, що саме поміж поляків відбулося найбільш відчутне скорочення. Більшовицька пропаганда так і не змогла “довести” їм переваги “інтернаціонального змісту” над національною формою польської культури. Проте нелегкими ці часи були і для

представників інших національних меншин, особливо німців, серед яких постійно викривали “фашистські організації”

Головним завданням компартійного керівництва у запровадженні освіти мовою національних меншин, як і у випадку з українцями, було виховання “більшовицьких” кадрів із середовища місцевого населення, денаціоналізація змісту їх культури, прищеплення більшовицьких цінностей та ідеалів. Найгірше це вдавалося з поляками, серед яких був дуже малий відсоток комуністів, які не хотіли відмовлятися від релігії та церкви, неохоче вступали в колгоспи. Зовсім протилежними їм були євреї, школи яких, до речі, залишилися і після постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію національних шкіл. Та все-таки настав час, коли саме існування національних шкіл та адміністративних одиниць стало заважати подальшій централізації та уніфікації культурного життя. І якщо українці, як титульна нація, ще зберігали право на освіту рідною мовою, то всі національні меншини, які проживали в Україні, згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р., такого права позбавлялися⁸⁴. Залишалася лише розгалужена система освіти молдавською мовою, оскільки існувала Молдавська автономна республіка.

Після серпневого 1937 р. пленуму ЦК КП(б)У, після якого покінчив життя самогубством П.Любченко, розпочався новий широкий наступ на українську систему освіти. Сигналом для цього наступу можна вважати телеграму Й.Сталіна в ЦК КП(б)У від 5 вересня 1937 р. такого змісту: “Терміново телеграфуйте у ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і, якщо викладається, то з якого класу”⁸⁵. І хоча російська мова викладалася в усіх школах, вище компартійне керівництво вже не задовольняв такий стан речей, коли в освітніх програмах приділялася рівномірна увага російській та українській мові, коли російську мову розпочинали вивчати в українських школах з третього класу, а у школах представників національних меншин – з п’ятого. У цей час російський народ вже уважався “старшим братом”, отже вивченню його досягнень мало приділятися значно більше уваги.

Та восени 1937 – на початку 1938 р. щось реально змінити в царині освіти було неможливо, оскільки внаслідок масових репресій ці зміни просто нікому було здійснювати. Та й керівники наркомату освіти взагалі не могли збагнути, чого вимагає від них вище компартійне керівництво. Адже кількість годин на вивчення російської мови та літератури в неросійських школах і так відчутно збільшилася у порівнянні з 1933 р.

Втім, намагаючись якимось виконати настанови компартійного керівництва по боротьбі з українським націоналізмом, місцеві органи народної освіти восени 1937 р. почали масово звільнювати вчителів, яких підозрювали у симпатіях до “українських націоналістів” Але, внаслідок такого звільнення, вся система шкільної освіти в Україні могла бути паралізованою. У багатьох школах не викладалася українська мова та історія. Це не входило у плани вищого компартійного керівництва. Тому нове керівництво наркомату освіти, виконуючи рішення січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), прийняло рішення переглянути список звільнених і як можна більше поновити їх на роботі⁸⁶ Оскільки вчителів внаслідок репресій дійсно катастрофічно не вистачало, поновлення на роботі були масовими. Так, наприклад, у Старобільському окрузі на роботі вчителя були поновлені фактично всі вчителі, яких не заарештував НКВС⁸⁷ Окрім того, 19 березня 1938 р. наркомат освіти, згідно з постановою РНК УРСР, прийняв рішення про організацію семимісячних курсів підготовки вчителів 5-7 класів. При цьому планувалося підготувати 1120 вчителів української мови, 1550 – російської та 1140 вчителів історії⁸⁸

Після таких кадрових зрушень ні про який спротив більш широкому запровадженню російської мови в систему освіти вже не могло бути й мови. 20 квітня 1938 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, згідно з якою з 1938-39 навчального року планувалося значно збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах України. Якщо до цих змін у III-X класах на вивчення російської мови та літератури надавалося 23 години на тиждень⁸⁹, то в 1938-1939 навчальному році планувалося збільшити цю кількість до 35, причому у

початкових школах російська мова вводилася з 2 класу⁹⁰. Та й цього виконавцям волі центру здавалося замало. Прихильники русифікації намагалися довести, як це було сказано в доповідній записці в ЦК КП(б)У, що “вчителі та працівники науково-дослідного інституту педагогіки рекомендують російську мову почати викладати в українських школах з 1 класу II півріччя”⁹¹. Хоча керівництво наркомату освіти не зважалося на подібний крок (можливо внаслідок відсутності необхідної кількості кадрів), але своїм рішенням від 9 жовтня 1938 р. збільшило ще на одну в тиждень кількість годин, відведених на вивчення російської мови та літератури в кожному класі (загалом - 43 на тиждень по III-X класах середньої школи)⁹².

Для того, щоб терміново отримати необхідну кількість викладачів російської мови та літератури, згідно з постановою наркомату освіти від 7 травня 1938 р. під час літніх канікул було заплановано організувати перепідготовку 16 500 вчителів початкових класів та 3510 вчителів неповних середніх шкіл⁹³, причому дійсно навчалася на цих курсах 83,3% від наміченого плану⁹⁴. Щоб забезпечити в майбутньому кваліфікованими викладачами російської мови та літератури школи України в усіх чотирьох університетах організовувалися самостійні факультети російської мови та літератури. Крім того додатково створювалися відділи російської мови та літератури при 9 педагогічних та 9 вчительських інститутах (відповідно 4-х та 2-х річне навчання), збільшувалися контингенти на вже існуючих 8 відділах російської мови та літератури⁹⁵.

Найближчим часом планувалося знову перевидати всі підручники, про “стабільність” яких постійно говорили з 1933 р. Справа у тому, що 8 травня 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення “Про складання нового українського правопису”⁹⁶. Згідно з цією постановою український правопис у черговий раз потрібно було “очистити” від “буржуазно-націоналістичних перекозів”, ще більше наблизивши його до російського. Спочатку планувалося, що комісія закінчить розгляд змін до правопису до 25 травня з тим, щоб підручники на 1938-39 рр. друкувати вже новим правописом. Але це була нелегка справа, яку швидко зробити неможливо. Тому 11 липня 1938р. компартійне керівництво

України ухвалило постанову, в якій говорилося: “В зв’язку з тим, що новий український правопис ще не затверджений, дозволити НКО УРСР видання підручників за існуючим правописом”⁹⁷

Та відомі міжнародні події, у яких брав участь і СРСР, змусили компартійне керівництво відкласти свої наміри щодо термінової русифікації. Нового українського правопису так і не було створено, а у квітні 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про викладання російської мови в українських школах з IV та V класу відповідно початкової та середньої школи, тобто фактично відмінив свої постанови 1938 р.⁹⁸ Компартійна верхівка зрозуміла, що прискорення процесів русифікації, особливо після приєднання західних областей, можуть призвести до протилежних результатів. Національна політика ЦК ВКП(б) завжди була гнучкою. Зважаючи на все вищесказане, а також на небезпеку війни з Німеччиною, компартійне керівництво відклало плани русифікації на майбутнє.

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні початкової та середньої освітв 1932-1938 рр. ми дійшли до таких висновків:

“українізація” шкільної освіти, яку проводив наркомат освіти на чолі з М.Скрипником до 1933 р., виходила за межі політики коренізації, проголошеної XII з’їздом РКП(б) у 1923 р.; у плани компартійного керівництва зовсім не входила посилена увага до національного питання, не збиралося воно й повертати у лоно української культури тих українців, які вже були частково зрусифіковані; у рамки коренізації не вкладалася також відокремлена від російської система освіти в Україні. Тому скрипниківська “українізація” була рішуче припинена;

у 1933-1937 рр. не відбулося принципової відмови від політики “українізації” Скоріше можна говорити про процеси уніфікації та централізації системи початкової та середньої освіти, стрімку “більшовизацію” виховного процесу. Внаслідок цього роль російської мови у навчальному та виховному процесі зросла, але

вона не стала домінуючою. Компартійне керівництво в цей час усіляко намагалося зберегти національну форму шкільної освіти. Така політика в національному питанні повністю відповідала тим завданням, які були поставлені XII з'їздом РКП(б);

у 1933-1937 рр. ЦК ВКП(б) не відмовлявся від політики коренізації серед національних меншин України. Але спроби форсованої денационалізації та більшовизації освітнього та виховного процесів серед етнічних меншин, які мали за мету виховати "більшовицькі" кадри для "світової революції", досить часто призводили до протилежних результатів. Саме цим можна пояснити відчутне скорочення шкільної мережі деяких національних меншин, зокрема поляків; восени 1937 р. ЦК ВКП(б) взяв курс на русифікацію мережі шкільної освіти в Україні. Форсованими темпами русифікація почала здійснюватися лише навесні 1938 р., після знищення всього попереднього керівництва України. Проте згодом вище компартійне керівництво було змушене відмовитися від таких темпів;

зрозумівши, що культурні та освітні процеси в середовищі національних меншин так і не вдалося взяти під свій цілковитий контроль, ЦК ВКП(б) у 1938 р. згортає будь яку освітню роботу мовами етнічних меншин. Саме існування національних шкіл стало заважати уніфікації і централізації духовного життя. Право на освіту рідною мовою зберігали лише титульні нації. В Україні, крім українських шкіл, збереглася розгалужена система освіти молдавською мовою. Щоправда, з метою уніфікації системи освіти, молдавську абетку перевели з латинської на кирилицю.

2.Вища та середня спеціальна освіта.

Регулювання національних аспектів у розвитку вищої та спеціальної середньої освіти відігравали значну роль у національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні. Адже саме у цих навчальних закладах вчилися і виховувалися майбутні провідники такої політики в життя. Особливо це стосувалося подібних закладів педагогічного профілю. Тому компартійне керівництво приділяло їх розвитку значну увагу.

Період з 1932 по 1938 рр. у цьому плані не можна назвати стабільним і однозначним. У цей час змінювалися форми навчальних закладів такого профілю, не були стабільними програми та навчальні плани. Чимало змін відбулося і в національній політиці ЦК ВКП(б) у цій галузі. Щоб краще з'ясувати суть і причини таких змін, слід розглянути такі аспекти цієї проблеми.

По-перше, потрібно проаналізувати, якою була національна політика компартійного керівництва в галузі вищої та середньої спеціальної освіти до 1933 р., тобто під час керівництва наркоматом освіти М.Скрипника. При цьому варто простежити, як розв'язувалося питання функціонування подібних навчальних закладів мовами національних меншин, наскільки успішними були тут процеси українізації. Водночас необхідно прослідкувати, яка увага приділялася вивченню національного питання, якою була роль та значення суспільних наук у навчально-виховному процесі.

По-друге, треба з'ясувати, що змінилося в національних аспектах регулювання вищої та середньої спеціальної освіти після зміни пріоритетів національної політики у 1933 р. При цьому слід простежити, як змінилася протягом 1933-1937 рр. кількість навчальних закладів з різними мовами викладання, які зміни відбувалися у навчальних планах з гуманітарних предметів вузів та технікумів. Не можна обійти увагою і кадрову проблему, особливо в навчальних закладах, що готували спеціалістів для представників національних меншин, особливо польської та німецької.

I, нарешті, потрібно звернути свою увагу на те, що змінилося в цьому питанні після приходу до влади в Україні М.Хрущова. Слід проаналізувати, чим було викликане прагнення компартійного керівництва збільшити кількість російських вищих та середніх спеціальних педагогічних закладів, що й чому змінилося у ставленні компартійного керівництва до подібних навчальних закладів мовами національних меншин.

Наркомат освіти, який з 1927 по 1933 рр. очолював М.Скрипник, мав надзвичайно великі повноваження у здійсненні національної політики ЦК ВКП(б). Починаючи з 1930 р. нарком освіти керував не лише освітніми процесами в республіці, а й контролював запровадження українізації в усіх галузях народного господарства, а також у середовищі партійного та радянського апарату. Тому М.Скрипник та його однодумці добре розуміли, що стан українізації саме в освітній галузі мав бути взірцем для інших. Потрібно визнати, що їм це вдалося зробити. Так, наприклад, у доповідній записці в ЦК КП(б)У за підписом А.Хвилі, складеній у листопаді 1931 р., говорилося, що у 80% технікумів та у 90% вузів викладання проводиться українською мовою¹, що було досить таки відчутним досягненням.

Та навіть такий стан речей не задовольняв керівників наркомату освіти. Вони цілком слушно вважали, що всі навчальні предмети повинні викладатися українською мовою. У постанові НКО від 19 грудня 1931 ще раз наголошувалося на ролі та значенні української мови у вузах та технікумах. У цій постанові, зокрема, говорилося про те, що українська мова є обов'язковим предметом вивчення для всіх студентів таких навчальних закладів, а не лише для тих, хто її не знає. Причому зауважувалося, що абітурієнти та студенти всі письмові роботи повинні подавати лише українською мовою, виключення робилося лише для тих, хто прибув з-за меж УСРР та й то лише в перший рік навчання. Щоб ставлення до вивчення української мови не було недбалим, цією постановою наказувалося відмовляти у видачі диплому тим, хто не склав іспиту з української мови. Про серйозність намірів у справі широкого

запровадження української мови в освітній галузі говорили також ті пункти цієї постанови, де наказувалося з початком нового навчального року проводити викладання “всіх без винятку дисциплін лише українською мовою”, лише українською мовою друкувати усі конспекти та інший учбовий матеріал²

Знаходилося, звичайно, багато незадоволених такою постановкою питання. Але, оскільки офіційно саме великодержавний шовінізм вважався партійним керівництвом головною небезпекою в національному питанні, то таке незадоволення вважалося одним із проявів імперського мислення, яке суперечить гаслам інтернаціоналізму. Керівники українських націонал-комуністів розуміли інтернаціоналізм як рівність націй, а не асиміляцію сильнішою слабкіших. Тому їх метою був швидкий розвиток української культури. А для цього треба було підняти престиж української мови, зробити її мовою освіти та науки. Щоб студенти краще розуміли справедливність такого ставлення до українізації, у навчальних планах запровадили вивчення курсу національного питання.

Втім, потрібно зауважити, що, намагаючись розвивати українську вищу та середню спеціальну освіту, керівники наркомату освіти не забували і про ті національні меншини, які проживали на території України. Для них були створені навчальні заклади на рідній мові. Діяли також технікуми і вузи з російською мовою викладання. Причому вважалося, що такі навчальні заклади повинні функціонувати лише в тих регіонах, де росіяни проживали компактною масою. Тобто ставлення до освіти російською мовою було таким же, як і до навчання мовами інших національних меншин. Керівництво наркомату світи вбачало у росіянах національну меншину, а отже й права в національно-культурному розвитку їм планували надавати такі ж самі, як і німцям, полякам, болгарам, грекам тощо. А враховуючи, що фахівців для російськомовних шкіл вистачало вдосталь, кількість російськомовних педагогічних вузів та технікумів на початок 1932-1933 навчального року була навіть меншою, аніж мовами інших національних меншин. Так, у педагогічних інститутах навчалися рідною мовою 338 поляків,

201 німців і лише 95 росіян³, а у технікумах (дані за 1931-1932 навчальний рік) – 324 росіян, 312 німців і 271 поляків⁴

Таке становище, коли українська мова ставала мовою освіти та науки в Україні, а навчання російською мовою прирівняли у правах до освіти мовами інших національних меншин, не могло задовольнити вище компартійне керівництво. Адже метою коренізації було впровадження комуністичних ідей, нівелювання ментальних відмінностей серед неросійських народів, послаблення уваги до важливості значення національного питання, роз'яснення його другорядної ролі в порівнянні з питанням класовим. В Україні ж на початку 1933 р. складалася дещо інша ситуація. Тому, з призначенням П.Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, компартійне керівництво змінило деякі аспекти національної політики в Україні. Першим практичним рішенням, спрямованим на боротьбу з націонал-комуністами в галузі вищої та спеціальної середньої освіти, була постанова ЦК КП(б) від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робітфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови М.Скрипник категорично протестував, але його протест залишили поза увагою⁵

Та навіть після цього невдалого протесту М.Скрипник не визнав за помилкове запровадження цього курсу. У своїй постанові від 2 лютого 1933 р. він, виконуючи вищезгадану постанову політбюро ЦК КП(б)У, наказує “курс теорії національного питання й ленінської національної політики викладати по всіх високих та середніх школах не окремо, а включивши його до загального курсу ленінізму” А щоб показати, що важливість вивчення національного питання не зменшилася, у другому пункті цієї постанови М.Скрипник запропонував відповідно збільшити кількість годин, які призначені на вивчення загального курсу ленінізму”⁶ Та ця постанова стала останньою в царині вищої та середньої освіти, яку видав М.Скрипник на посаді наркома освіти. 23 лютого 1933р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він був звільнений з цієї посади.

Нове керівництво наркомату освіти не оголошувало про якісь принципи зміни національної політики у галузі вищої та середньої спеціальної освіти. Але, оскільки боротьба з “українським націоналізмом” велася в усіх галузях національно-культурного будівництва, оминати вузи та технікуми вона ніяк не могла. Це стосувалося передусім кадрових проблем і, перш за все, саме у педагогічних навчальних закладах. Так, наприклад, за словами А.Хвилі, з 29 педагогічних інститутів за станом на початок 1934р. в 11 було повністю замінено керівництво, оскільки воно виявилось націоналістичним⁷

Якщо у 1933 р. боротьба велася в основному з проявами так званого “українського буржуазного націоналізму”, то у 1934р. почалися репресії і серед представників національних меншин. До початку 1935 р. за тією чи іншою статтею вже було усунуто керівників 18 педінститутів України⁸ При аналізі “ворожой діяльності” відмічалось, що “класовий ворог, який проліз на освітню ділянку, діє особливо прихованими формами. Під машкарою радянського педагога він провадить роботу обережно, іноді у формі натяків, зауважень, прикладів, але по суті це є контрреволюційна пропаганда” Серед найбільш “засмічених” називалися Київський польський та Бердянський український педагогічні інститути⁹

Певна річ, що репресивними заходами щодо викладачів боротьба з “націоналістами” не обмежувалася. Було само собою зрозуміло, що вони повинні мати спільників із числа студентів. Серед таких інститутів, де “засміченість” студентського складу була найбільшою, називалися Київський (і польський, і український), Кам’янець-Подільський, Луганський, Бердичівський, Ніжинський, Ново-Московський та інші¹⁰

Проте нове керівництво НКО в ході активної боротьби з “українськими націоналістами” намагалося довести, що воно турбується про розвиток освіти мовами національних меншин. Так, наприклад, у 1933-1934 рр. в Україні налічувалося 29 педагогічних інститутів, а у 1934-1935 рр. - 32, причому всі три нові інститути були неукраїнськими і неросійськими: Одеський чотирирічний та дворічний німецький і Київський дворічний польський педагогічні інститути¹¹ Протягом 1933-1935 р. були

організовані також Кадіївський татарський, Калініндорфський єврейський, Рубіжанський та Путивльський російські педтехнікуми¹²

У ці роки відчутно збільшилася кількість студентів, що навчалися мовами національних меншин. Особливо це стосувалося росіян, які поступово переставали вважатися національною меншиною. У педінститутах кількість студентів, що навчалися російською мовою, збільшилася на 1031% (з 95 до 980), а в педагогічних технікумах 537% (з 324 до 1740)¹³. Збільшення контингенту інших національних меншин було менш відчутним.

Після того, як у 1933 р. розгорнулася боротьба з “українським націоналізмом”, багато викладачів почали переходити на російську мову викладання з власної ініціативи, тим більше, що своїм мовчанням з цього приводу керівники інститутів немовби заохочували їх до такого переходу. Особливо це стосувалося вузів союзного підпорядкування. У своєму листі від 12 червня 1934 р. до редакції газети “Соціалістична Харківщина” студент фінансово-економічного вузу Ковальчук, який переїхав у Харків після злиття цього навчального закладу з київським, писав, що лише один з семи предметів викладається українською мовою. Причому вже в ході самого навчального року лектори з двох предметів перейшли з української мови викладання на російську. Особливо ж обурило студента заява виконуючого обов’язки директора інституту Ривкіна, який заявив: “Коли не знаєте і не розумієте російської мови, так ви не можете навчатись у вищій школі, і дивно, що не знаючи її ви потрапили в інститут”¹⁴. Проаналізувавши цей лист, В.Затонський у своєму зверненні до С.Косіора наголосив на тому, що в цьому питанні потрібно розібратися, незважаючи на те, що студент у своєму листі “можливо підходить з чужих позицій”. Він звернув увагу на те, що “потрібно було б подивитися, що робиться по вузах, які знаходяться у веденні господарчих організацій. З проведенням нацполітики, особливо по союзних вузах, останнім часом щось заплуталося”¹⁵.

Про те, що процес переходу викладачів на російську мову викладання почав проходити самопливом, свідчить і багато

інших фактів. Так, наприклад, у Дніпропетровському державному університеті на початку 1935-1936 навчального року 140 викладачів вільно володіли українською мовою, а викладали нею лише 104¹⁶, а в Одеському університеті ще у 1934 р. деякі викладачі намагалися перевести всю роботу цього навчального закладу на російську мову¹⁷. Ставленню до запровадження української мови як тимчасового явища сприяло ще й те, що практично вся позаучбова робота в технікумах та інститутах велася російською мовою.

Ще однією причиною недовірливого ставлення до українізації було також і те, що репресії проти “українських націоналістів” продовжувалися і після 1933 р., тоді як за прояви “великодержавного шовінізму” в цей час фактично не карали. Так, наприклад, в Одеському педагогічному технікумі вже в 1934-1935 навчальному році “двох викладачів української мови та літератури було викрито й знято з роботи” як українських націоналістів. І це в той же час, коли українською мовою викладало лише 18 з 34 педагогів, що вважалося за явно недостатню кількість¹⁸. Загальну ж позицію педагогів до навчання українською мовою висловив директор Одеського художнього технікуму Журавльов: “У нас до справи, яка трапилася зі Скрипником, всі викладачі навчали українською мовою, але після справи Скрипника українська мова стала в технікумі гложути і ті викладачі, що раніш читали українською мовою перейшли на російську, боячись, щоб не пришили націоналізму”¹⁹. В такому ставленні не було нічого дивного, адже в 1934-1935 навчальному році у цьому ж технікумі було викрито і заарештовано як українських націоналістів викладача української мови Бека та професора кераміки Жука²⁰.

Та все-таки про перехід до русифікації як організованої державної політики говорити ще зарано. Навпаки, у 1935 р. владні структури України почали значно більше уваги приділяти національному питанню, критикувати ті явища, які свідчили про великодержавницькі настрої серед місцевих керівників. З 1935 по 1937 рр. не збільшувалася кількість російськомовних навчальних закладів, частину раніше звільнених працівників знову прийняли на роботу, активніше почали висувати

українські кадри. Так, наприклад, після реорганізації системи педагогічної освіти на початку 1935-1936 навчального року з п'яти інститутів, у яких навчання проводилося російською мовою, залишилося два, причому в Луганську продовжував функціонувати лише історичний та географічний російські сектори, тоді як у Миколаївському навчання повністю велося виключно російською мовою. Щоправда, російські групи в Сумському, Харківському та Мелітопольському інститутах залишалися до часу повного закінчення навчання, але нового набору не проводилося²¹

Загалом же продовжувало діяти 14 інститутів з чотирирічним та 15 з дворічним строком навчання (так звані учительські інститути). Серед них був один повністю російський (4-річний Миколаївський), 1 польський (2-річний Київський) та 1 німецький (2-річний Одеський). Були також єврейські та болгарські сектори при Одеському інституті та російський при Луганському. Схожа ситуація склалася і з педагогічними технікумами. Із 78 педагогічних технікумів, які діяли у 1934-35 навчальному році²², на початку 1935-36 навчального року залишалось 59 технікумів²³ Серед них було 5 російських, 3 єврейські, по 1 польському, німецькому, татарському, грецькому та болгарському технікуму. Крім того, діяли 2 російські, по одному болгарському, білоруському та чеському відділові при українських технікумах²⁴ Таким чином, компартійне керівництво України встановлювало таку сітку навчальних педагогічних закладів, яка у своїх пропорціях фактично відповідала тій кількості національних меншин, які проживали в республіці. Левова частка припадала на подібні навчальні заклади українською мовою. Тобто все робилося для того, щоб діти представників усіх національностей могли навчатися у школі рідною мовою.

Такий розподіл навчальних закладів свідчив про те, що компартійне керівництво не відмовилося від основних принципів політики коренізації, воно ще мало надію "більшовизувати" освітні процеси в середовищі представників національних меншин. Адже успіхи у цій галузі були одним з найбільш дійових засобів комуністичної пропаганди за межами

СРСР Крім того, виховані в потрібному дусі національні кадри мали стати одним з найголовніших чинників у майбутній боротьбі за світове панування. Тому до 1938 р. партійні керманичі намагалися зберігати національну форму вищих та середніх учбових закладів.

Деяке скорочення німецьких та польських навчальних закладів такого типу було викликане зовсім не якимись там змінами національної політики. Причина була банальна – не вистачало кадрів, які б могли навчати студентів цими мовами у більшовицькому дусі, не вистачало ідеологічно витриманих підручників та посібників національними мовами. Так, наприклад, у польському педагогічному інституті ще у 1933 р. серед керівництва були проведенні масові репресії, 10 викладачів на чолі з керівником інституту Сохацьким були заарештовані органами ДПУ, інститут виявився в стані повного розвалу²⁵

Про те, наскільки вдалося виправити в цьому інституті ситуацію до 1935 р., свідчить доповідна записка уповноваженого ЦК ВКП(б) по Київській області Рубенова від 17 січня 1935 р. У ній він наголошує на тому, що серед викладачів польського інституту майже немає таких, які добре володіють польською мовою. Навіть на кафедрі польської мови є лише керівник та два асистенти. Інших же викладачів польської мови вибирали з числа самих студентів. Цей уповноважений не знайшов жодного підручника польською мовою в польському інституті. У своїй записці він зазначив, що “польською мовою є лише класики марксизму”, а польською мовою викладає лише 15% педагогів. Перша допомога, яку потрібно було надати, вважав уповноважений, - це надіслати педагогічних кадрів, які б знали польську мову²⁶

Ця історія отримала продовження восени 1935 р. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня 1935 р. було ліквідовано польський педагогічний інститут, у якому, згідно з планами, мало навчатися близько 700 студентів. Замість нього утворили польське відділення при Київському педагогічному інституті, розраховане на 100 студентів, що, за думкою партійних керманичів, повинно було повністю задовольнити

потреби у підготовці вчителів для польських шкіл²⁷ У довідці про ліквідацію польського педагогічного інституту відзначалося, що “всіх студентів викликали в комісію, кожного студента старанно перевірили” 3 512 студентів 84 були визнані контрреволюціонерами. Лише 102 студентів направили навчатися на польське відділення при Київському педінституті, інші були розкидані по різних навчальних закладах або відправлені на практичну роботу. Із 45 викладачів 19, за даними НКВС, були пов’язані з контрреволюційними організаціями²⁸ Таким чином, можна зробити висновок, що компартійній верхівці не вдавалося більшовизувати систему вищої та середньої спеціальної освіти польською мовою. Але надії на це до 1938 р. вона не втрачала.

Чималою мірою більшовизації виховного процесу у вищих та середніх навчальних закладах (як українській, так і нацменівській) мала сприяти і уніфікація навчальних планів та програм, особливо для предметів гуманітарного циклу. Це було досить складне завдання. В один момент його вирішити було неможливо. Фактично протягом 1933-1937 рр. в Україні так і не було створено стабільного підручника та програми з історії для вузів, постійно зазнавали зміни навчальні плани та програми з української мови та літератури. Так, наприклад, була названа “націоналістичною” теорія викладання спорідненої мови. Згідно з цією теорією українська мова вивчалася шляхом порівняння з російською, при цьому підкреслювалися ті характерні особливості, якими відрізнялися ці мови. Такий же метод застосовувався і у вивченні російської мови. Це надавало можливість не плутати російську та українську мови і робило процес освоєння цих предметів більш зрозумілим. Але після змін пріоритетів у національній політиці все те, що наштовхувало на думу про якісь суттєві відмінності, виявилось під підозрою. На думку нових теоретиків національного питання, підручник з мови повинен подавати матеріал “у систематичному викладі без спеціального підкреслювання й випинання “особливостей” цієї другої мови”²⁹

Та й взагалі, процес складання нових програм із вищеназваних предметів не мав можливості бути логічно

завершеним. Так, наприклад, програму з української літератури постійно потрібно було коригувати, оскільки знаходилися все нові й нові “шкідники” І якщо спочатку варто було змінювати лише оцінки діяльності новоявлених “ворогів народу”, то згодом цього виявилось замало. Як зазначалося в доповідній записці в ЦК КП(б)У “Про стан Запорізького педагогічного інституту” програми НКО з української літератури та історії української літератури “є по суті програмами контрреволюційними. У цих програмах надмірна увага приділяється вивченню майже всіх контрреволюційних та націоналістичних письменників та писак, які будь-коли писали українською мовою” Авторів записки не задовольняло те, що в тій чи іншій мірі висвітлювалися погляди так званих “націоналістів” Він зазначав, що “детальне вивчення цих “письменників” та “критиків” подається ніби під кутом зору критики їх, а фактично популяризуються їх шкідливі концепції”³⁰ Наскільки ж привабливими мали бути ці теорії, коли і в спотвореному вигляді вони були небезпечними? Компартійне керівництво вважало, що необхідно розробити нові програми, в яких би ці люди вже не згадувалися. Так формувалися білі плями нашої історії...

До 1938 р. компартійне керівництво намагалося більшовизувати освітні та виховні процеси у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах з використанням рідної мови представників різних етнічних груп. Та цей процес важко було контролювати, крім того сама наявність вузів та технікумів з різними мовами навчання стала заважати уніфікації та централізації навчального процесу. Але на перехід до політики русифікації у цей час ще не наважувалися. Адже П.Постишевим, С.Косіором, М.Поповим, В.Затонським, П.Любченком постійно наголошувалося, що розгром “націоналістичного ухилу” в 1933р. мав лише сприяти розвитку як української культури, так і культур національних меншин, що проживали в Україні. Крім того, ці люди, які так багато часу працювали на керівних посадах в Україні, просто не мислили повороту до русифікації. Вони були причетні до творення хоча й радянської, але все-таки України. Тому зробити поворот до русифікації можна було лише дискредитувавши та усунувши їх від влади. Що вище

компартійне керівництво й зробило протягом другої половини 1937 р. під прапором боротьби з українським націоналізмом.

З приходом до влади в Україні М.Хрущова ситуація відчутно змінилася. Цікаво, що якщо після приїзду П.Постишева в Україну в січня 1933 р. у провину звинувачуваним в “українському націоналізмі” ставилася недостатня увага до проблем розвитку національних меншин, то тепер навпаки, турбота про національно-культурне будівництво мовами цих народів оголошувалася злісним проявом цього ж “буржуазного націоналізму” Школи мовами національних меншин у постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938р. “Про реорганізацію національних шкіл України” оголошувалися “очагами буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”³¹ Вони підлягали ліквідації. Звичайно ж, що під знищення підпадали і ті навчальні заклади, які готували кадри для таких шкіл.

29 червня 1938 р., на розвиток вищезгаданого рішення від 10 квітня, РНК УРСР видав постанову “Про реорганізацію особих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УРСР” У ній детально розкривався механізм ліквідації вузів та технікумів з мовами навчання національних меншин. Ліквідовувався Одеський німецький педагогічний інститут, на місці якого планувалося утворити інститут іноземних мов і перевести туди відповідний факультет Одеського університету. Розпускався також польський відділ при Київському педагогічному інституті, болгарський відділ педагогічного та учительського інститутів в Одесі, студентів яких переводили в інші навчальні заклади України. Припинили існування також Хортицька німецька та Маріупольська грецька педагогічні школи (так з 1937 р. називалися педагогічні технікуми), а також болгарський та чеський відділи при українських педагогічних школах. Реорганізація стосувалася і тих навчальних закладів, які не були в системі наркомату освіти. Так, ліквідовувалися болгарський та три німецькі навчальні заклади із системи наркомату земельних справ, німецька фельдшерська школа наркомату здоров'я,

польська наркомату лісової промисловості³² Цікаво, що про ліквідацію єврейських навчальних закладів такого типу в цих документах не згадувалося. Вони продовжували існувати, про що, зокрема, свідчать навчальні плани педагогічних шкіл на 1938-1939 навчальні рр.³³

У 1938 р. ЦК ВКП(б) розпочав процес русифікації культурно-освітнього життя в Україні. Вищих та середніх спеціальних учбових закладів цей процес стосувався насамперед. Ще у постанові ЦК КП(б)У від 20 квітня “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” зазначалося про необхідність розширення підготовки в інститутах учителів російської мови. Про необхідність посилити увагу до вивчення російської мови і літератури та підготовки вчителів з цього предмету нагадали і на XIV з’їзді КП(б)У, який відбувся на початку червня 1938 р.³⁴ Тому, виконуючи рішення ЦК КП(б)У від 20 квітня та настанови XIV з’їзду КП(б)У керівництво наркомату освіти 5 липня 1938 р. прийняло постанову “Про підготовку висококваліфікованих викладачів російської мови й літератури для шкіл та наукових працівників у галузі російського мовознавства” У ній говорилося про утворення самостійних факультетів російської мови та літератури при всіх 4 університетах України (360 осіб) із 3-річним курсом навчання, про організацію відділів російської мови та літератури в педагогічних з 4-річним та учительських інститутах з 2-річним курсом навчання при 9 інститутах кожного виду (відповідно 570 та 540 осіб). Крім того, збільшувалися контингенти набору на вже існуючі відділи російської мови і літератури при 3 університетах з 5-річним курсом навчання (до 180 осіб), Миколаївського педінституту (до 120 осіб) та 4 учительських інститутів (до 450 осіб). Звичайно ж, вищезазнані цифри стосувалися лише перших курсів цих навчальних закладів.

Відтепер в усіх вищих навчальних закладах мали вивчати російську мову, вона ставала одним з найважливіших предметів³⁵ Крім того, якщо раніше всі вступники до педагогічних вузів мали складати іспит з української мови, то рішенням керівництво НКО від 13 червня 1938 р., починаючи з

1938-1939 навчального року він був замінений іспитом з російської мови. А в тих вузах, де мова навчання була українською, до обов'язкового іспиту з російської мови додавали ще й іспит з української³⁶ Рідна мова українців на території власної республіки мала з цього часу менше прав, ніж російська. Це був перехід до відвертої русифікації.

Владні структури доводили, що такий стан речей, коли у вузах України головною була українська мова, був не на користь самих українців. У вищезгаданій постанові говорилося, що це гальмувало “удосконалення українських кадрів у галузі наукових і технічних знань, оволодіння більшовизмом у системі вузів”, і, звичайно ж, підривало “братерську єдність” українського та російського народу³⁷ Тепер братерство та інтернаціоналізм стали розумітися не як рівноправність народів (хоча б у межах України), а як підкорення слабкішого сильнішому. Таке ставлення до національного питання було логічним завершенням розпочатих у 1933 р. змін у національній політиці. Але якщо до 1938 р. таке ставлення стосувалося лише українців за межами УРСР, то відтепер така позиція до розвитку освіти українською мовою запроваджувалася і на теренах України. Однак подальшим рішучим крокам у цьому напрямку завадили відомі міжнародні події.

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні вищої та середньої спеціальної освіти в 1932-1938 рр. ми дійшли таких висновків:

національна політика в цій галузі, яку проводив наркомат освіти на чолі з М.Скрипником, виходила за межі коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.; вище компартійне керівництво зовсім не прагнуло зробити українську мову мовою освіти та науки, а національне питання одним з ключових, саме тому, незважаючи на досягнуті успіхи, М.Скрипника усунули з посади наркома освіти, а його діяльність була піддана суворій критиці;

у 1933-1937 рр. ЦК ВКП(б) не відмовлявся від політики коренізації в даній галузі як серед українців, так і серед представників національних меншин, проте

була здійснена спроба з допомогою централізації та уніфікації навчальних планів та програм здійснити форсовану денаціоналізацію та “більшовизацію” змісту освітнього та виховного процесів у вузах і технікумах; усвідомивши, що спроби денаціоналізації освітнього процесу з допомогою національних навчальних закладів приречені на невдачу, компартійне керівництво у 1938 р. ліквідувало навчальні заклади мовами національних меншин і взяло курс на русифікацію української мережі вищої та середньої спеціальної освіти. Проте завершенню цього процесу завадили як відсутність потрібних кадрів для проведення такої політики, так і відомі міжнародні події

3. Наука.

Національні аспекти в регулюванні науки були важливою складовою частиною національної політики ЦК ВКП(б) в Україні. Адже саме наука була тією галуззю, де найменше позначалася комуністична ідеологія на зорі радянської влади. Тривалий час компартійне керівництво мало досить-таки незначний вплив на формування наукових теорій та гіпотез, у тому числі і в області гуманітарних наук. Тому розгляд національної політики в цій галузі у 1932-1938 рр., у час, коли зміцнювався тоталітарний устрій держави, викликає чималий інтерес.

Період з 1932 по 1938 рр. був дуже складним у розвитку наукової сфери в Україні. З одного боку – це час становлення української фундаментальної науки, час формування сучасної структури Академії наук. З іншого боку, у ці роки компартійне керівництво ліквідувало автономію в управлінні академічними інститутами, встановило повний ідеологічний контроль над діяльністю Академії наук. Чимало науковців потрапило у жорна репресій. Дослідник не ставив своїм завданням розглянути долю науковців та наукових шкіл у ці роки. Автор намагався звернути увагу на ті загальні риси у розвитку науки, які характеризують

національну політику ЦК ВКП(б). При розгляді цього питання варто звернути увагу на такі аспекти проблеми.

По-перше, слід проаналізувати, у чому були особливості розвитку науки в Україні до 1933 р. у порівнянні з іншими галузями культури, наскільки вдало запроваджувалася політика українізації в цій сфері. При цьому варто звернути увагу на відповідність проведення національної політики у галузі науки тим завданням коренізації, які вище компартійне керівництво поставило перед республіканськими партійними організаціями на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р.

По-друге, варто підкреслити ті напрямки “теоретичного фронту” науки, де, з призначенням 24 січня 1933 р. П.Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, розгорнулася найбільш активна боротьба з “українським націоналізмом”. При цьому треба прослідкувати зміну ставлення компартійного керівництва України до того організаційного устрою української науки, який існував у попередні роки. Потрібно також з'ясувати, чи можна ці певні зміни у національній політиці охарактеризувати як згортання політики українізації в сфері науки.

І, нарешті, необхідно дослідити, що змінилося у національних аспектах регулювання науки після того, як восени 1937 р. розпочалася чергова атака на “українських націоналістів”. При цьому слід звернути увагу на те, які наукові установи піддавалися новим компартійним керівництвом України найбільш суворій критиці; що спільне, а що відмінне було в цих звинуваченнях у порівнянні з 1933-1934 рр. Варто також з'ясувати, наскільки подібне ставлення до науки відповідало новим завданням національної політики ЦК ВКП(б).

Компартійне керівництво, запроваджуючи політику коренізації на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р., ставило перед собою завдання опанувати та очолити культурні процеси в національних республіках і, зокрема, в Україні. При цьому, як відомо, до співпраці запрошувалися всі лояльні до радянської влади елементи, які бажали працювати на терені культурного будівництва. Прихильники українського національного розвитку і, перш за все, українська наукова еліта, із задоволенням скористалися цією можливістю.

Втім національна інтелігенція з одного боку, а компартійне керівництво з іншого по-різному підходили до проблеми українізації. Як зазначають Я.Верменич та Д.Бачинський, “якщо представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній насамперед засіб подолання провінційності, “меншовартості” української культури, піднесення національної свідомості, то владні структури розглядали курс на коренізацію як інструмент зміцнення позицій правлячої партії”¹ У залежності від того, які сили були переважаючі на тій чи іншій ділянці роботи, визначався і плин політики коренізації.

Так, якщо в галузі освіти представники більшовицького керівництва були більш-менш компетентні, а систему початкової та середньої освіти українською мовою лише належало будувати, то в сфері науки склалася зовсім інша ситуація. Українська наука вже мала чималі традиції, провідні українські науковці зосереджувалися в Академії наук, що була організована П.Скоропадським у 1918 р. і знищити яку більшовики так і не наважилися. Компетентних науковців, які б могли очолити українську науку на зорі радянської влади, компартійне керівництво в своєму середовищі просто не могло знайти. Цікаво, що до 1928 р. у ВУАН (Всеукраїнській Академії наук) взагалі діяв гетьманський статут. Отже про відчутний ідеологічний вплив на діяльність цієї організації з боку компартійного керівництва говорити не доводилося. Головними критеріями професійного росту молодих науковців були наукові досягнення, а не ідеологічна витримка.

Не дивно, що зі зміцненням центральної влади, з початком “великого перелому” розпочинається атака владних структур на представників української науки, яка збігається в часі з наступом на українське селянство, що теж вперто не піддавалося “більшовизації” І саме українських націонал-комуністів використали як таранну силу в обох випадках. У 1930-1931 рр. проходять гучні процеси проти науковців з числа некомуністичної інтелігенції (справи СБУ, УНЦ), які були відвертими ідеологічними противниками комуністичного режиму. До початку 1933 р. українські некомуністичні науковці,

які були так чи інакше пов'язані з українськими національними урядами доби революції, вже не мали реального впливу на стан науки, були виключені з усіх провідних наукових установ і вислані за межі УСРР

Націонал-комуністи на чолі зі Скрипником вважали, що, розгромивши своїх ідеологічних супротивників, вони отримають карт-бланш у свої руки. Адже наука зберігала ще значну автономію, а провідні наукові установи так чи інакше опинилися під впливом українських націонал-комуністів. Про такі настрої серед української еліти свідчить постанова Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р., у якій, зокрема, говорилося: "Подолавши спадщину СВУ, ВУАН знайшла шлях до робітничо-селянських мас... Велику роботу Академія розгорнула над опрацюванням важливих питань історії України, проблем мови, літератури, мистецтва, історії матеріальної культури фольклору тощо"² Але такий стан речей не задовольняв вище компартійне керівництво. В умовах формування тоталітарного ладу, процес створення якого значно прискорився на початку 1930-х років, будь-які ознаки відокремленості вважалися вищим компартійним керівництвом ворожими. Тому не дивно, що в категорію ворогів потрапили і представники наукової еліти, яка симпатизувала ідеям українських націонал-комуністів.

Вище компартійне керівництво, зробивши невелику перерву в 1932 р., вирішило покінчити з будь-якими самостійними теоріями українських науковців, які йшли врозріз із бажаннями компартійної еліти і не виходили з "вірних вказівок" ЦК ВКП(б). Важливим завданням нового етапу, який розпочався в Україні з призначенням на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева, була також централізація та уніфікація системи управління сферою науки.

Ділянка українського мовознавства була тією частиною науки, справи в якій викликали у представників вищої компартійної еліти справжнє занепокоєння. Адже керівництво наркомату освіти, особисто М.Скрипник, повністю підтримували прагнення українських науковців-мовознавців у розвитку української мови як самодостатньої і рівноправної з російською. Націонал-комуністи вважали, що інтернаціоналізм

полягас зовсім не в асиміляції, що злиття мов, про яке неодноразово говорилося у програмах комуністів, можливе лише у всесвітньому масштабі. Тому на даному етапі самостійний розвиток української мови вони вважали необхідним, а русизми в українській мові, у тому числі і в науковій термінології, – шкідливими, що в майбутньому можуть лише завадити злиттю мов, оскільки не є термінами міжнародними. В умовах формування тоталітарного ладу такий підхід до справи у мовознавчій науці аж ніяк не міг бути прийнятним для московських можновладців.

Не задовольняв вище компартійне керівництво і такий стан речей, коли український правопис досить суттєво відрізнявся від російського, причому частину цих відмінностей було запроваджено на всеукраїнській конференції з питань правопису в 1927 р. У своїй записці напередодні наради з питань національної політики, яка відбулася наприкінці квітня 1933 р., А.Хвиля так сформував свою думку з цього приводу: “Конференція прийняла розділ про правопис чужих слів, який, на мою думку, одриває, відштовхує українську мову од російської, утруднює для мільйонів трудящих засвоєння українського правопису”³ Дісталось М.Скрипнику і за його пропозицію в 1927 р. ввести в український алфавіт літери “S” та “Z” для позначення відповідно звуків “ДЖ” та “ДЗ” Критиці також були піддано затвердження конференцією літери “Г” та буквосполучення “ля” З “аргументами” А.Хвилі сперечатися було неможливо: “І дійсно, кому потрібне оте “лякання” Адже відомо всім, що український робітник та селянин говорить не “плян”, а план”⁴ З такими незадовільними оцінками стану справ в українському мовознавстві А.Хвиля виступив у 1933 р. на квітневій нараді з питань національної політики.

Не можна сказати, що ця критика була схвально сприйнята в українському суспільстві. Адже вищезгадана конференція 1927 р. була організована на високому науковому рівні і логічним було запитання викладача української мови з м. Сум С.Тульського: “Де ж тоді був тов. Хвиля, коли відбувалася “шкідницька” правописна конференція? Чого це питання, розв’язане так авторитетно і вдало, знову оголошене за

нерозв'язане?"⁵ І надалі у своєму листі він аргументовано розбив пункт за пунктом основні звинувачення А.Хвилі. Наприкінці свого листа С.Тульський зробив такий висновок: "Тільки в одному пункті можна погодитись з тов. Хвилею: справді, на мовному фронті не все гаразд, але зовсім не в такому розумінні, як це хочеться тов. Хвилі. Не гаразд те, що до мовних справ втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не дають собі труда доручити всю справу якійсь авторитетній особі або установі. Не гаразд те, що до участі в цій справі не залучають наукову громадськість"⁶ Такі настрої були досить розповсюджені. А це було вкрай небезпечно для нового компартійного керівництва.

Компартійне керівництво вирішило, що "авторитетним особам чи установам" доручати цю справу якраз і не можна. Адже це було питання більш політичне, ніж наукове. Тому після нетривалої підготовки комісія політбюро ЦК КП(б)У (в її склад входили такі "досвідчені мовознавці" як М.Попов, С.Косіор, П.Постишев, В.Затонський, П.Любченко, А.Хвиля)⁷ винесла на розгляд ЦК КП(б)У постанову "Про зміну в українській науковій термінології, граматиці та правопису", яка й була затверджена наприкінці червня 1933 р.⁸ без будь-якого наукового обґрунтування.

Не можна, звичайно, говорити про те, що стан справ у мовознавстві був бездоганим. Без помилок чи якихось недоліків у такій справі обійтися було дуже важко. Однією з них, на наш погляд, була спроба вдосконалити не лише український правопис, а й болгарський, що було здійснено в 1930 р. Адже основна мовна база болгарського правопису знаходилася за межами України. Тому цілком логічним виглядала і критика дій науковців України в цьому питанні, й постанова Всеукраїнської наради з питань болгарського правопису від 16 червня 1933 р., яка відмінила започатковані у 1930 р. зміни болгарського правопису. Проте відміну "скрипниківського правопису" в українській мові не можна назвати науково доцільною. Це було, перш за все, питання політичне.

В умовах зміцнення тоталітарного ладу компартійне керівництво вважало за необхідне якомога більше уніфікувати та централізувати сферу науки. З цієї точки зору українську мову дійсно потрібно було наблизити до російської як у ділянці правопису, так і у сфері термінології. Іншим важливим завданням компартійної верхівки було встановлення повного контролю над діяльністю наукових установ. Передусім це стосувалося подібних установ гуманітарного профілю.

Чи не найбільшою небезпекою в науковій сфері компартійне керівництво вважало стан справ в Академії наук України. По-перше, компартійну еліту не задовольняв той стан, при якому ця установа користувалася значною автономією. По-друге, викликав занепокоєння той факт, що партійна організація ВУАН була в руках націонал-комуністів. Тому одним з найперших кроків у боротьбі з націонал-комуністами було встановлення контролю над Академією наук. Ще наприкінці лютого 1933 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У в склад комісії щодо виборів академіків було введено нового ідеолога КП(б)У М.Попова. На нього ж було покладене головування в цій комісії⁹, щоб, боронь Боже, не було обрано на академіка якусь ідеологічно невитриману особу. Після нетривалої перерви нові керівники КП(б)У посилили тиск на українські наукові установи. 17 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло відразу дві постанови, спрямовані на встановлення контролю в цій сфері: “Про склад комісії по чистці партійного осередку ВУАН” та “Про академію наук”¹⁰, в яких зверталася увага на необхідність поліпшення ситуації у цій сфері.

Цього ж дня була остаточно відредагована постанова ЦК КП(б)У “Про УРЕ”(Українська радянська енциклопедія). В ній говорилося, що “засміченість апарату контрреволюційними елементами доходила до такого ступеня, при якому видавництво було фактично ширмою в руках цих елементів (Біленький, Бадан та ін.)” Крім того, в постанові було зазначено, що М.Скрипник, як головний редактор УРЕ, “не проявив самої елементарної більшовицької пильності”, а А.Річицькому, який безпосередньо відповідав за редакційну роботу, було оголошено сувору догану з попередженням і знято з роботи¹¹. Після вищеназаних

постанов розпочався вже неприхований наступ на українську науку, який лише підсилювався після самогубства М.Скрипника в липні 1933 р.

У доповідній записці в ЦК КП(б)У, яка була складена на початку вересня 1933 р. вказувалося на те, що “останніми роками помічається активізація ворожих елементів у ВУАН, особливо великодержавних і українських націоналістичних угруповань” До націоналістів автори записки віднесли прихильників та учнів М.Грушевського (Глушко, Шамрай), а до великодержавників так звану “групу Воблого” Причому, як зазначалося у цій записці, ці дві групи “блокуються між собою” Цікавою була характеристика А.Кримського – він, виявляється, “групує навколо себе і українські шовіністичні і великодержавні елементи” Згадувалися й інші “вороги”, які, в більшості своїй, працювали в соціально-економічному відділі.¹²

Тому не дивно, що 22 вересня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про стан і роботу Академії наук” У ній, зокрема, говорилося: “Доручити тов. Дуднику скласти комісію для перегляду особового складу співробітників академії, насамперед 2-го відділу, звільнити весь негідний елемент” Втім, доля найвидатніших академіків була вирішена ще до початку діяльності такої комісії. У цій же постанові говорилося: “Позбавити звання академіків Воблого і Кримського, як активних класових ворогів, лідерів націоналістичних угруповань, що зблокувалися в академії на спільній антирадянській платформі; виключити зі складу академіків Юринця як викритого плагіатора, лжеученого, прихильника буржуазної філософії, філософського обґрунтовувача яворщини; виключити зі складу академіків Рудницького як викритого контрреволюціонера і буржуазного націоналіста”¹³ Щоб краще контролювати діяльність 2-го (соціально-економічного) відділу, ЦК КП(б)У наказав після чистки особового складу перевести цей відділ з Києва до Харкова. На місці пропонувалося залишити лише Інститути польської та єврейської культури, археологічний та театральний музеї¹⁴

Ще раніше, 3 липня 1933 р. ЦК КП(б)У своєю постановою визнав за незадовільний стан Інституту ім. Шевченка. “Це

сталось, - відмічалось у названій постанові, - через відсутність класової пильності дирекції і парторганізації інституту, що припустила значне засмічення складу науковців і аспірантів буржуазно-націоналістичними, петлюрівськими елементами... які використовували інститут як легальну базу для контрреволюційної роботи і підготовки буржуазно-націоналістичних кадрів”¹⁵ Подібне рішення прийняло оргбюро ЦК КП(б)У 8 жовтня 1933 р. і стосовно Українського науково-дослідного інституту педагогіки та Всеукраїнського товариства “Педагог-марксист”¹⁶ Та ж доля очікувала Сільськогосподарську академію та Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛПН), на чолі якої стояв М.Скрипник.

У резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У, який був присвячений розгляду національної політики, схвалювалися вищеназвані рішення центральних партійних установ і наголошувалося на тому, що “найсерйознішої уваги всіх партійних вимагає робота на теоретичному фронті (історія, філософія, політична економія, аграрне питання). Ми мали на цьому фронті зовсім недостатню боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрабандою”¹⁷

Щоб міцніше взяти під контроль діяльність ВУАН, яка довгий час була досить таки автономною організацією, політбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1934 р. приймає постанову “Про передачу Всеукраїнської Академії Наук у відання РНК УСРР” Передання ВУАН у підпорядкування РНК УСРР партійні керманічі України пояснили необхідністю “досягти повнішого зв’язку роботи ВУАН з політикою соціалістичного будівництва”¹⁸, тобто таке підпорядкування наукових процесів політиці та ідеології, при якому (це стосується суспільних наук) на початку наукового пошуку вже відомим був результат, а завданням вченого було знайти правильне його обґрунтування. Згідно з цією постановою статут та план роботи академії затверджував уряд. Третій пункт цієї постанови звучав так: “Доручити ВУЦВКу оформити цю постанову в радянському порядку”¹⁹, що й було зроблено наступного дня, 1 квітня 1934 р.²⁰

Ще у серпні 1933 р. компартійне керівництво встановило повний організаційний контроль над ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів), яка раніше була під впливом націонал-комуністів. 22 серпня політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад президії цієї організації, президентом якої було призначено О.Шліхтера, а членами – М.Попова, В.Затонського, М.Кілерога та інших²¹. Цікаво, що до переліку тих, хто визначав стан суспільних наук України і керував підготовкою кадрів, не ввійшли колишні боротьбисти А.Хвиля та П.Любченко.

Важливою ділянкою роботи компартійного керівництва в науковій сфері було виховання нових кадрів. Основні кадри викладачів суспільних наук формувалися в системі Інститутів Червоної професури. Тому встановлення цілкового контролю над їх діяльністю було дуже важливим завданням. 13 жовтня 1933 р. оргбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про роботу Інститутів Червоної професури”(далі – ІЧП). У ній партійні керманічі констатують наявні “зриви у викладанні, що виявилися у протягуванні окремими викладачами різних ворожих антипартійних буржуазно-націоналістичних концепцій і помилок”. Ці помилки, на думку авторів, знову-таки стосувалися філософських та історичних концепцій і пояснювалися “засміченістю” викладацького складу та “великою кількістю викладачів – вихідців з інших партій – 19%”. Щоб встановити кращий контроль над системою підготовки кадрів було прийнято рішення “об’єднати всі існуючі ІЧП (крім ІЧП кадрів) в один інститут Червоної професури при ВУЦВК, забезпечений більшовицькими кадрами”. Директором цього інституту було призначено О.Пілацьку.²²

Одним із головних недоліків ІЧП нове компартійне керівництво вважало значне місце національного питання у навчальних планах та програмах. Адже саме підхід до національного питання визначав усі протиріччя між вищим компартійним керівництвом та українськими націонал-комуністами. Тому оргбюро ЦК КП(б)У в своїй постанові від 19 квітня 1934 р. ухвалило таке рішення: “Відзначивши, що в учбовій частині ІЧП під впливом націоналістів і націонал-

ухильницької школи Скрипника раніше перекручувалося й надмірно роздувалося викладання національного питання, ЦК пропонує забезпечити в ІЧП марксистсько-ленінське викладання національного питання і його належне місце у вивченні історії, філософії, економіки, ... викоренивши рештки українського націоналізму в учбових планах і програмах ІЧП”²³

З цією ж метою “викорінення решток українського націоналізму”, - постановою політбюро ЦК КП(б)У “Про УРЕ” від 3 листопада 1934 р. була змарнована багаторічна робота українських науковців над складанням енциклопедії. Згідно з цим рішенням на один рік припинялася робота по випуску готових томів, весь науковий апарат УРЕ був розпущений, а всі підготовлені матеріали підлягали суворій перевірці. Вся справа готування УРЕ передавалася в наркомат освіти УСРР²⁴

Та все-таки всі вищеназвані каральні дії компартійного керівництва проти науковців України не можна охарактеризувати як цілеспрямовану політику згортання українізації. Адже під меч репресивних органів у випадку спротиву встановленню ідеологічного контролю потрапляли не лише прихильники українського національного відродження, а й так звані “великодержавні шовіністи” Інша річ, і це цілком природно, враховуючи вплив націонал-комуністів у попередні роки, що основними діячами, які були об’єктивними супротивниками більшовизації наукових установ, були саме прихильники швидкого розвитку української культури. Зрозуміло, що серед представників наукової еліти, серед інтелектуально розвинутої частини українського суспільства, був щонайбільший спротив уніфікації і централізації духовного життя. Саме від таких настроїв і необхідно було очистити українське суспільство.

Значна частина співробітників наукових установ гуманітарного профілю бачили в політиці українізації саме можливість розвитку національної свідомості українців і відродження української нації. Але це зовсім не входило в плани компартійного керівництва і, цілком логічно, вважалося ним проявом “буржуазного націоналізму” Тому не дивно, що основним у процесі більшовизації наукових установ було саме

звинувачення українських науковців в “українському націоналізмі” Адже П.Постишев на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У прямо заявив, що “всяка спроба комуніста примирити пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом неминуче приводить в лоно націоналістичної контрреволюції”²⁵ В.Винниченко так резюмував ці слова: “Щоб бути справжнім інтернаціоналістом треба, значить, перестати бути українцем, білорусом, грузином”²⁶

Однак все вищесказане не свідчить про те, що партійне керівництво виступило проти національної форми української культури, що й було суттю запровадженої в 1923 р. політики коренізації. У 1933-1937 рр. представники влади пильно стежили, щоб серед молодих науковців республіки було не менше половини українців за національністю. Так, наприклад, у постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1933 р. “Про підсумки набору до інституту Червоної професури” говорилося про потребу більш уважного ставлення до забезпечення підбору цього інституту кадрами робітників-українців²⁷ Планова комісія Академії наук УРСР (нова назва ВУАН з 1936 р.) із задоволенням рапортувала про підсумки другої п’ятирічки: “Збільшилися радянські наукові кадри. Серед наукових та інших працівників інститутів АН УРСР українців – 60%”²⁸

Про те, що в цей час ще зарано говорити про згортання українізації у сфері науки, свідчить також організація в 1936 р. п’яти інститутів суспільних наук при АН УСРР, серед яких чільне місце займали Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут історії України та Інститут українського фольклору. Після встановлення повного адміністративного та ідеологічного контролю над науковими установами у 1933-1934 рр. компартійне керівництво України у 1935 - першій половині 1937 рр. посилювало увагу до розвитку їх національної форми. Тому репресії проти “українських націоналістів” у цей час затухають, тим більше, що у керівний склад академічних установ входять вожді українських комуністів. А А.Хвиля, наприклад, взагалі був директором новоорганізованого Інституту українського фольклору.

Новий етап у ставленні вищого компартійного керівництва до української науки розпочався у другій половині 1937 р., після того, як знову розгорнулася боротьба з “буржуазними націоналістами” Справи пішли по апробованому ще у 1933 р. сценарію. Освітні та наукові установи у першу чергу потрапили під молот репресій. Інакше бути й не могло, адже саме ці установи стояли на захисті національної форми української культури.

Як і в 1933 р., одним з перших був здійснений напад на Інститут мовознавства. Працівники цього інституту широко вважали, що з так званим “українським націоналізмом” вже покінчено, оскільки, на їх погляд, заміна скрипниківського правопису більш ніж достатньо свідчила про це. Окрім того, представники компартійного керівництва України у 1935 р. вже встигли покритикувати науковців з Інституту мовознавства за те, що вони “умисно вводять чисто російські слова та звороти в українську мову”²⁹ Після такої критики, здавалося б, про український націоналізм мови бути не могло. Але не так сталося, як гадалося. 4 жовтня 1937 р. у газеті “Правда” з’явилася критична стаття про українське мовознавство, яка була написана цілком у дусі виступів А.Хвилі 1933 р. З точки зору московського керівництва, українську мову ще більше треба було наблизити до російської. Тому вихід у листопаді 1937 р. російсько-українського словника, виданого Інститутом мовознавства без врахування вказаних зауважень, вважався ледь не ворожим актом. З цього приводу політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, зміст якої явно диктувався з Москви: “Вважати за необхідне дати на сторінках газети “Комуніст” розгорнуту, докладну критику викривлень і помилок, допущених у “Словнику”, зокрема у відношенні протаскування в українську мову польських та інших іноземних слів у той час, як для позначення нових розумінь є більш близькі і добре знайомі українському народові російські слова. Доручити комісії розглянути всі виправлення, які необхідно буде внести до словника” Весь надрукований тираж цього словника наказувалося затримати³⁰

Проте українські науковці з Інституту мовознавства мабуть не зовсім розуміли, чого вимагає від них вище компартійне керівництво. Щоб зробити ці вимоги більш ясними, політбюро ЦК КП(б)У видало постанову від 8 травня 1938 р. “Про складання нового українського правопису”³¹ Для цієї справи створювалася комісія у складі семи науковців на чолі з Ф.Редько, яка повинна була “до 25 травня 1938 р. закінчити розгляд додатків до українського правопису” (!), але потім термін дії цієї комісії продовжили до 1 жовтня 1938 р.³² Втім, і до цього строку українські науковці з цим завданням не впоралися, а надалі ставлення до української мови дещо пом’якшилося внаслідок відомих міжнародних подій. Про наміри уніфікувати мовні процеси в УРСР свідчила також постанова політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1938 р. “Про заміну латинського шрифту російським по Молдавській АРСР”³³ (виділення наше – Є.Г.).

Академія наук УРСР взагалі виявилася одним із центрів у боротьбі вищого компартійного керівництва з “буржуазними націоналістами” в Україні. Цікаво, що якщо у 1933 р. ініціаторами такої боротьби формально були саме представники ЦК КП(б)У (А.Хвиля, О.Шліхтер, В.Затонський, М.Попов тощо), то у 1938 р. подібна кампанія була ініційована прямо з Москви. Рупором такого наступу служили друковані видання, в тому числі й українські. У “Партійному організаторі” (орган Київського обкому КП(б)У) за жовтень 1937 р. говорилося, що “протягом довгого часу в наукових закладах Академії орудували закляті вороги українського народу”, які “всіляко гальмували висування молодих українських кадрів”³⁴

Основний удар репресій знову був спрямований на соціально-економічний відділ АН УРСР Перш за все серед шкідників називалися співробітники Інституту історії, які на той час ще так і не зуміли довести, що “український та російський народи є дуже близькими і мовою, і культурою, і *всім своїм побутовим складом*” і що ніяких антагонізмів між двома “братніми народами” ніколи не було і не могло бути. У провину українським історикам ставилося також те, що вони не бачили

нічого позитивного у прагненні Б.Хмельницького приєднатися до “братньої” держави³⁵

Не можна було обійтися без розкриття діяльності “українських націоналістів” і в Інституті літератури. Але особливих нападів зазнав Інститут українського фольклору, який з часу його організації в 1936 р. очолював А.Хвиля. У вищезгаданій статті зазначалося, що “засміченість цього інституту винятково велика. Вороги в ньому почували себе до зухвальства розперезаними” Загалом же у статті неодноразово вказувалося, що боротьба з “націоналістами” лише починається³⁶ Логічним продовженням такої активної боротьби з “українським націоналізмом” у сфері науки була постанова РНК УРСР від 21 травня 1938 р. про ліквідацію Інституту демографії АН УРСР та злиття в один Інститутів літератури та фольклору³⁷ Значних репресій зазнали і українські наукові кадри гуманітарного профілю поза системою АН УРСР.

Відтепер від наукових працівників вимагалася не лише повна зовнішня лояльність, а й внутрішні переконання у правильності дій компартійного керівництва. Адже представники компартійної еліти добре розуміли, що ті діячі української науки (у першу чергу це стосується саме суспільствознавчої сфери), які були свідками революційних подій та активними учасниками культурного будівництва 1920-х рр., просто не могли не сумніватись у правильності нової політики партії в національному питанні. Тому таких людей по можливості намагалися видалити з ділянки наукової роботи.

З приходом М.Хрущова до влади компартійне керівництво взяло відвертий курс на русифікацію культурного життя в Україні. Турботи про збереження національної форми відпали самі собою. Єдине, чого вимагало вище компартійне керівництво від своїх українських намісників, так це того, щоб у цій русифікації найактивнішу участь брали українські за походженням діячі науки та культури. Таким чином вони намагалися зберегти зв'язок із попередньою політикою коренізації. Однак нестача кваліфікованих кадрів і відомі міжнародні події змусили ЦК ВКП(б) наприкінці 1938 р. відмовитися від намірів прискореної русифікації. Так,

наприклад, РНК УРСР своєю постановою від 31 січня 1939 р., “ураховуючи кадровий зріст, а також проведену роботу у галузі збирання українського радянського фольклору”, відновила діяльність Інституту фольклору як окремої одиниці в системі АН УРСР³⁸, була зупинена робота по внесенню змін в український правопис. Та це вже тема іншої розмови.

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні науки в 1932-1938 рр. ми дійшли до таких висновків:

національна політика ЦК КП(б)У в цій галузі до 1933р. не повністю відповідала тим завданням коренізації, які були проголошені XII з'їздом РКП(б) у 1923 р., незважаючи на усунення у 1929-1931 рр. від участі в роботі наукових установ провідних діячів некомуністичної інтелігенції, вищому компартійному керівництву не вдалося встановити цілковитого контролю над українською наукою і виховати необхідні наукові кадри;

національну політику протягом 1933 – першої половини 1937 р. не можна охарактеризувати як згортання українізації у сфері науки, скоріше її можна розглядати як централізацію та уніфікацію духовного життя, що ставила своєю метою встановлення повного ідеологічного контролю над науковими установами України;

у другій половині 1937 р. ЦК ВКП(б) зважився на перехід до політики русифікації в сфері науки. На відміну від 1933р. розпочалася боротьба не лише з національним змістом, але й з національною формою української науки. Запровадження такої політики стало більш інтенсивним на початку 1938 р., однак наприкінці цього ж року від неї відмовилися.

Висновки

Після нетривалого періоду лібералізації економічного та національно-культурного життя більшовицьке керівництво почало активно запроваджувати тоталітарну модель державного будівництва. У 1929-1932 рр. основні зусилля компартійної еліти були спрямовані на встановлення щільного контролю над селянством та приборкання некомуністичної інтелігенції. Тому в цей час коренізація не лише не згорталася, а, навпаки, пожвавилася, українська мова почала перетворюватися на мову освіти та науки.

Проте такий стан справ не міг задовольнити вище компартійне керівництво. При творенні тоталітарного ладу будь-які ознаки автономії визнавалися за ворожі. Тому вже з кінця 1932 р. (після зламу пасивного опору селянства радянській владі шляхом голодомору) компартійна верхівка ініціювала рішучий наступ на прихильників націонал-комунізму, на ту частину членів КП(б)У, які вважали політику коренізації не тимчасовою забаганкою владних структур, а стратегічним курсом ЦК ВКП(б). А оскільки саме в середовищі освіти та науки вияви національної автономії були найбільш відчутними, то основні удари по прихильникам націонал-більшовизму прийшлися саме на наркомат освіти УСРР та провідні наукові установи.

Проте не можна стверджувати, що протягом 1932-1937 рр. відбулося згортання політики українізації. Навчені досвідом громадянської війни керівники більшовиків добре розуміли, що різка зміна векторів національної політики могла призвести до небажаних наслідків. Тому в цей час представники компартійної еліти постійно наголошували на незмінності стратегічного курсу в національно-культурній політиці, мовляв, йшла мова лише про “виправлення недоліків” у цій сфері.

Головною метою національної політики у сфері науки і освіти протягом 1932-1937рр. була централізація управління цими галузями культури, уніфікація навчальних планів та програм. Національну форму системи освіти в Україні намагалися заповнити “соціалістичним” змістом. Насправді це

було послідовним впровадженням основних засад політики коренізації, проголошених XII з'їздом РКП(б) в 1923 р., фактичним відступом від якої була діяльність націонал-комуністів на чолі з М.Скрипником.

Проте повністю виконати це завдання, зберігши національну форму української освіти та науки, виявилось неможливим. Тому починаючи з другої половини 1937р. вище компартійне керівництво ініціювало перехід до неприхованої русифікації. Саме наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. з ужитку компартійних діячів зникли такі терміни як “українізація”, “коренізація”, “культурний розвиток нацменшин” тощо. Саме в цей час були закриті школи та технікуми мовами національних меншостей, відчутно збільшилася кількість російськомовних шкіл, значно більше уваги почали приділяти вивченню російської мови в школах з українською мовою викладання. Та наприкінці 1938 р. активна русифікація України була призупинена.

Примітки

ДО 1 Розділу.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і уряду 1917–1959. 36. документів. Т.1. – К.1959. – С.505

² Більшовик України.-1931. - №13-14. – С.27.

³ Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади України (далі – ЦДАВО України), ф.318, оп.1, спр.1403, арк.15-16.

⁴ Бюлетень НКО. - 1932. – № 42. - С.8. Навчальна декада складалася з десяти навчальних днів з днем відпочинку після кожних 5 днів.

⁵ Там же. – №37. - С.2-4.

⁶ Там же. – №1. – С.3.

⁷ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. // Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. - К.,1990. – С.293.

⁸ Більшовик України. – 1933. - №7-8. – С.7

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.281, арк. 84

¹⁰ Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації. - Харків. – 1933. – С.13.

¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6227, арк.10

¹² Там же, оп.6., спр.282, арк.66.

¹³ Там же, оп.20, спр.6227, арк.10

¹⁴ Там же, спр.6213, арк.8

¹⁵ Там же, оп.6., спр.282, арк.84.

- ¹⁶ Бюлетень НКО. – 1933. №15. – С.1-6.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же. – №16. – С.1-2.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.1.
- ²² Там же, арк.13.
- ²³ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.179, арк.9.
- ²⁴ Там же, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.15.
- ²⁵ Там же, ф.166, оп.11, спр.179, арк.4.
- ²⁶ Там же, спр.162, арк.93.
- ²⁷ Там же, спр.179, арк.24.
- ²⁸ Там же, арк.35.
- ²⁹ Там же, спр.162, арк.85.
- ³⁰ Червоний шлях. – 1933. - № 8-9. - С.269.
- ³¹ Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – М., 1934. – С.41.
- ³² Известия. – 1934. – 17 января.
- ³³ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.301, арк.134.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же, оп.20, спр.6227, арк.5,7.
- ³⁷ Там же, оп.7, спр.312, арк.86-87.
- ³⁸ Там же, оп.6, спр.341, арк.104.
- ³⁹ Збірник наказів НКО. – 1935. – № 4. - §14.
- ⁴⁰ Там же. – 1936. - №4. – С.7.
- ⁴¹ Там же. - №26. - С.2
- ⁴² Бюлетень НКО. – 1933. - №1. – С2-6.
- ⁴³ Там же. - №33. – С.5-8.
- ⁴⁴ Там же. – 1934. - №17. – С.17.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6455, арк.6
- ⁴⁷ Там же, спр.6585, арк.19.
- ⁴⁸ Програми початкової і середньої школи. Збірник. Ч.I. - Х., 1934. – С.14.
- ⁴⁹ Збірник наказів НКО. – 1935. Додатковий №5-6. - Жовтень. - §56.
- ⁵⁰ Там же. - №26. - §93.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.231, арк.162, 324.
- ⁵² Там же, спр.262, арк.70.
- ⁵³ Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 серпня.
- ⁵⁴ Історія України. Короткий курс. К. – 1940. – С.91.
- ⁵⁵ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛЮ), ф.4, оп.1, спр.1283, арк.30.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.21, арк.47.
- ⁵⁷ Бюлетень НКО. – 1933. - №1. – С2-6.
- ⁵⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6227, арк.6.
- ⁵⁹ Бюлетень НКО – 1933. - №33. – С.5-8.

- ⁶⁰ Програми початкової і середньої школи. – С.14.
- ⁶¹ Збірник наказів НКО. – 1936. – № 25. – С.2.
- ⁶² Вісті ВУЦВК. – 1937. – 29 травня.
- ⁶³ Збірник наказів НКО. – 1935. – додатковий №5-6 – С.10-11.
- ⁶⁴ Бюлетень НКО. – 1933. – №18-19. – С.3.
- ⁶⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5282, арк32.
- ⁶⁶ Там же, спр.6213, арк49.
- ⁶⁷ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р.// Червоний шлях. 1933. – № 8-9. – С.271
- ⁶⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.286, арк.108.
- ⁶⁹ Там же, оп.7, спр.345, арк.36-40.
- ⁷⁰ Там же, оп.6, спр.340, арк.4,14.
- ⁷¹ Там же, оп.20,спр.6453, арк.39-51, Без урахування мішаних шкіл.
- ⁷² Там же, спр.6642, арк.101.
- ⁷³ Там же, спр.6582, арк32-33.
- ⁷⁴ Там же, оп.16, спр12, акр.46-47.
- ⁷⁵ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр 979, арк.42
- ⁷⁶ Там же, спр.886, арк.3.
- ⁷⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп20, спр.6453, арк.31.
- ⁷⁸ Там же, оп.6, спр.375, арк.132.
- ⁷⁹ Там же, оп.16, спр.12, арк.278.
- ⁸⁰ Там же, оп.20, спр. 6642., арк124.
- ⁸¹ Там же, арк.101, 87.
- ⁸² ЦДАВО України, ф.318,оп.1, спр.1403, арк.15.
- ⁸³ Там же, ф.2, оп.7, спр.36, арк.132.
- ⁸⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр463, арк.2-4.
- ⁸⁵ Там же, оп.20, спр.7097, арк.85.
- ⁸⁶ Збірник наказів НКО. – 1938. – №4. – §21.
- ⁸⁷ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.1283, арк.27.
- ⁸⁸ Збірник наказів НКО. – 1938. – №6. – §44
- ⁸⁹ Там же. – №33. – § 308.
- ⁹⁰ Там же
- ⁹¹ ЦДАГО України, ф.1,оп.20, спр.7240, арк.15.
- ⁹² Збірник наказів НКО. – 1938. – №33. – §309.
- ⁹³ Там же. – №15. – §111.
- ⁹⁴ Там же. – №25. – §205.
- ⁹⁵ Там же. – №24 – §99.
- ⁹⁶ ЦДАГО України, ф.1,оп.6, спр.463, арк.117.
- ⁹⁷ Там же, спр.465, арк.93.
- ⁹⁸ Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи та матеріали. Довідник. – К., 1997. – Ч.2. – С.286-287.

До 2 розділу.

- ¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4172, арк.2.

- ² Бюлетень НКО. – 1932. – №1. – §5.
- ³ На фронті культури. – К., 1935. – С.103
- ⁴ Там же. – С.107.
- ⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.281, арк. 84
- ⁶ Бюлетень НКО. – №4. – С.3.
- ⁷ Известия. – 1934 – 17 января.
- ⁸ На фронті культури... – С.96.
- ⁹ Там же. – С.98.
- ¹⁰ Там же. – С.102.
- ¹¹ Там же. – С.92.
- ¹² Там же.
- ¹³ Там же. – С.102, 104.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6451, арк.36.
- ¹⁵ Там же, арк.34.
- ¹⁶ Там же, спр.6634, арк.4
- ¹⁷ Там же, арк.101.
- ¹⁸ Там же, арк.103.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Збірник наказів НКО. Додатковий. Липень 1935 – С.3.
- ²² На фронті культури... – С.92.
- ²³ Збірник наказів НКО. Додатковий. Липень 1935 – С.6.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.50.
- ²⁶ Там же, спр.6641, арк.12.
- ²⁷ Там же, оп.16, спр.12, арк.293-294.
- ²⁸ Там же, спр.6641, арк.139-140.
- ²⁹ Левченко Г. Викоренити націоналістичне шкідництво в підручниках з мови”
Х., 1934. – С.20.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7090, арк.74.
- ³¹ Там же, оп.6, спр.463, арк.2.
- ³² ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.36.
- ³³ Збірник наказів НКО. – 1938. – №24. – §204.
- ³⁴ Більшовик України. – 1938. – №7. – С.19.
- ³⁵ Збірник наказів НКО. – 1938. – №24. – §199.
- ³⁶ Там же. – №15. – §111.
- ³⁷ Там же. – №24. – §199

До 3 розділу.

- ¹ Верменич Я.В., Бачинський Д.В. “Українізація”: походження і зміст поняття. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1999. – С.150.
- ² Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії та уряду. 1917-1959. Збірник документів. Т.1.(1917-черв.1941). – К., 1960. – С.579.
- ³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6214, арк.42.

- ⁴ Там же, арк. 46.
- ⁵ Там же, арк. 59.
- ⁶ Там же, арк. 63.
- ⁷ Там же, оп. 6, спр. 283, арк. 63.
- ⁸ Там же, оп. 20., спр. 6227, арк. 16.
- ⁹ Там же, оп. 6, спр. 281, арк. 200.
- ¹⁰ Там же, спр. 283, арк. 100, 111.
- ¹¹ Там же, арк. 123.
- ¹² Там же, оп. 20, спр. 6445, 3, 84, 85.
- ¹³ Там же, оп. 16, спр. 10, арк. 159-161
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же, оп. 7, спр. 299, арк. 64.
- ¹⁶ Там же, спр. 301, арк. 25-28.
- ¹⁷ Червоний шлях. 1933. – №8-9. – С. 270.
- ¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 339, арк. 7.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення – С. 646.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 210.
- ²² Там же, оп. 7, спр. 301, арк. 14.
- ²³ Там же, спр. 345, арк. 16.
- ²⁴ Там же, оп. 6, арк. 84.
- ²⁵ Червоний шлях. - 1933. - №8-9. – С. 253.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6443, арк. 24.
- ²⁷ Там же, оп. 7, спр. 301, арк. 34.
- ²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-1941. К., 1986. – С. 255.
- ²⁹ На фронті культури... – С. 18.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 442, арк. 14.
- ³¹ Там же, спр. 463, арк. 117. Подібну постанову РНК УРСР видав 14 травня 1938 року. Див. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 27 арк. 159.
- ³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 37 арк. 68.
- ³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 462, арк. 140.
- ³⁴ Партійний організатор. - 1937. - № 12. – С. 11.
- ³⁵ Там же. – С. 11-12.
- ³⁶ Там же. – С. 12-13.
- ³⁷ Культурне будівництво в Українській РСР Найважливіші рішення... - С. 749.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 81, арк. 72.

ЗМІСТ

Вступ	3
Початкова та середня освіта	5
Вища та середня спеціальна освіта	36
Наука	50
Висновки	66
Примітки	67

Підписано до друку 30.03. 2000. Формат 60х90 1/16

Ум.друк.арк. 4,18 Обл.вмд.арк. 5,55

Тираж 100. Зам. 105 2000 р. Безкоштовий

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевськог, 4

